

Jøderne i Danmark

Flemming Kofod-Svendsen
pastor emeritus, ph.d.

kofodsvendsen@gmail.com

Resume

Først skildres Luthers og Speners syn på jøderne. Dernæst redegøres for, hvordan Christian IV for at gavne dansk økonomi ønskede et samarbejde med rige jøder. Dette samarbejde fik til følge, at jøderne først fik indrejsemulighed til Danmark og siden fik mulighed for at bosætte sig i Danmark. Dernæst skildres det dilemma, der opstod, da jøderne ønskede at praktisere deres religion, og den danske lutherske kirke ønskede at være den eneste tilladte religion i Danmark. Dernæst skildres hvorfor det jødiske folk under Anden Verdenskrig kom i stor fare for at blive udslettet, da de danske myndigheder ikke magtede at beskytte dem, men hvordan det danske folk ved en storstilet indsats fik dem bragt i sikkerhed i Sverige.

Keywords

Luther – Spener – Christian IV – Griffenfeld – Nathanson – Scavenius – Henrigues – Svenningsen – Best – Hitler – Eichmann.

Artiklens formål

Det er artiklens formål at skildre jødernes historie i Danmark. Eftersom danskernes syn på jøderne har været præget af Luthers og Speners syn, indledes med en kort omtale af deres syn. Artiklen vil påvise, hvilken stor forskel der var på den unge Luthers åbne og sjælesørgeriske holdning til jøderne og den ældre Luthers ensidige og næsten hadske kritik af jøderne. I artiklen vil der dernæst redegøres for, hvordan Spener var en kirkeleder som både ville bringe evangeliet til jøderne gennem Guds ord og bøn og samtidig arbejdede for at give jøderne en god og næstekærlig behandling. Derefter redegøres for, hvordan Christian IV for at fremme den økonomiske udvikling i Danmark ønskede at samarbejde med rige jøder. Derefter forklares, hvordan dette samarbejde førte til, at jøder først fik bosættelse i Holsten og Slesvig og til sidst også i kongeriget. Derefter skildres konflikten mellem at give jøder gode bosættelses- og erhvervsmuligheder i Danmark og samtidig fastholde landet som et rent luthersk land uden plads til anden gudsyndelse. Det skildres, hvorfor og hvordan jøderne får stadig mere religionsfrihed og til sidst fuld religionsfrihed ved grundloven af 1849. I artiklen beskrives årsagerne til, at jøderne under Anden Verdenskrig kom i stor fare for at blive en del af jødeudryddelsen i Tyskland. Der redegøres for, hvordan den tyske rigsbefuldmægtigede i Danmark Werner Best for at fremme sin egen magtposition i nazipartiet udtænkte en plan om at deportere de danske jøder til udryddelse i de tyske koncentrationslejre og samtidig røbede den samme plan for at have et godt samarbejde med de danske myndigheder. Artiklen beskriver, hvordan denne afsløring af udryddelsesplanen gav mulighed for en stor dansk folkelig indsats for at redde jøderne ved først at skjule dem og dernæst organisere deres flugt til Sverige.

Luthers syn på jøderne

Luthers (1483-1546) syn på jødedom og jøder var først og fremmest et teologisk anliggende for ham, idet han også her stillede sin forståelse af retfærdiggørelsen i centrum. Intet menneske kan fremføre særlige fortjenester eller fortrin for Gud – hverken fromhed, folkeligt tilhørsforhold eller afstamning. Alle mennesker står skyldige over for Gud og er udelukkende henvist til hans nåde, som den skænkes i Jesus Kristus. For at forstå og formidle dette budskab var den rette bibeltolkning altafgørende, dvs. den kristologiske fortolkning af GT. Dette forklarer Luthers stadige opgør med de rabbinske læsninger af de klassiske Messiasskriftsteder.

I sine tidlige forelæsninger over *Davids salmer* (1513-1515) og over *Romerbrevet* (1515-1516) angreb Luther (Luther 1979, 37-246; Torm 1990, 13; Jørgensen 1983, 46-50; Lausten 1992, 157-183; Lausten 1994, 4-5; Lausten 2012, 33-39; Nielsen 2017, 9-11; Holm 2022, 19-42) både rabbinerne og de kristne, som blot foretog en historisk tolkning af GT, for GT skal nemlig fortolkes *kristologisk*. Salmer, profetier, ja historiske skrifter skal fortolkes sådan, at de peger hen mod Kristus, og de, som ikke forstår det – nemlig jøder, kættere og hovmodige kristne – vil ikke anerkende, at man kun kan frelses, når man tror på Jesus Kristus. Luther sidestillede samtidens romersk-katolske kristendom med jødedommen i frafaldet fra den sande tro og gudsyndelse. Jøder og dårlige kristne står her på lige fod, men samtidig mente Luther, at jøderne ikke var totalt forkastet af Gud. Ligesom Paulus og teologerne i oldkirken mente Luther, at jøderne ville omvende sig ved Jesu genkomst. Dette udfoldede han nærmere i sin forelæsning over *Romerbrevet* 11,25-31 (Luther 1965, 361-365). Den unge Luther kritiserede også, at den katolske kirke havde behandlet jøderne dårligt, og han understregede, at de kristne skal behandle jøderne med tålmodighed og omsorg og bede for dem. I sit skrift *Dass Jesus*

Christus ein geborener Jude sei (W.A. bd. 11, 314-336, 1523; *At Jesus Kristus var jøde af fødsel*; Luther 1981, 7-33) ønsker Luther at overbevise samtidens jøder om, at Jesus var den lovede Messias. Skriftet har ikke et polemisk, men først og fremmest et positivt, praktisk sigte: Her på gammeltestamentlig grund vil Luther prøve at komme på talefod med jøderne for gennem en saglig tekstudlægning at overbevise dem om, at Jesus virkelig er den Messias, som deres egen hellige Skrift vidner om og peger frem imod. Det gør han gennem en indgående drøftelse af nogle gammeltestamentlige skriftsteder, som kristen teologi traditionelt har tolket som profetier om Kristus. Luther påviste, at Jesus som den lovede Messias både var søn af Abraham og guddommelig jomfrusøn.

Luthers egentlige adressater er ikke de katolske kritikere, men jøderne eller måske lige så meget de kristne, som ønskede at føre en saglig dialog med jøderne, men havde brug for teologisk hjælp til at kunne argumentere med dem som jævnbyrdige diskussionspartnere.

Luthers åbne og respektfulde holdning over for jøderne i dette skrift står i skærende modsætning til den unuancerede fordømmelse af jøderne, som den ældre Luther fremsatte i skrifter fra 1543, hvor han gentog de fordomme som helt fra korstogstiden havde fremdrevet et uhyggeligt jødehad i det kristne Europa. I skriftet *Jesus Kristus – en jøde af fødsel* er grundtonen en helt anden. Her ser Luther på jøderne som missionsmark eller rettere: som brødre under den samme Guds løfter, og han stiller både jødernes teologiske indsigt og deres moralske kvalitet op som et eksempel i forhold til kirkens primitive kamp mod jøderne, hvor alternativet ofte var: dåben eller døden. Til en vis grad udtrykker Luther i det tidlige skrift en humanistisk kritik af kirkelig snæversynethed og tyranni i behandlingen af jøderne. Luther lægger bevidst afstand til den måde, som katolske teologer og kirkepolitikere hidtil havde behandlet jøderne på. Katolikkerne har i denne sammenhæng været:

”dumme æselhoveder, torske og slamberter, for de har nemlig behandlet jøderne, som om de var hunde og ikke mennesker og har ikke været i stand til andet end at kæfte op imod dem og tage deres ejendom, når de har døbt dem hvis man ville behandle jøderne venligt, og hvis man underviste dem ordentligt ud fra den hellige Skrift, så ville mange af dem blive sande kristne og vende tilbage til deres fædres, profeternes og patriarkernes tro” (Luther 1981, 9).

Når man har studeret den unge Luthers holdning til jøderne, er det både gådefuldt og rystende at møde Luthers hæmningsløse udfald mod jøderne i de sidste år af hans liv. Dette jødehad nåede sit litterære klimaks i 1543, da Luther gav det udløb i ikke mindre end tre antijødiske skrifter, som efterfulgte hverandre i hurtig rækkefølge. 1. Det værste af dem var *Von den Jüden und ihren Lügen* (Om jøderne og deres løgne, WA 53, 412-552).¹ 2. *Vom Schem Hamphoras und vom Geschlecht Christi* (Om Schem Hamphoras og Kristi slægt, WA 53, 573-648). I skriftet omtaler Luther *jødeso-billedet* uden på stadskirken i Wittenberg; det vulgære og ubehagelige billede viser jødiske mænd, som knælende dier en stor so. En jøde kryber sammen under soens hals og yderst til venstre står en jøde og løfter soens hale op og stirrer ind i soens bagdel. Alle mænd har jødehatte på, og deres klædedragter er alle forsynet med et jødemærke. Luthers forklaring er, at soen er Talmud, i hvilken jøderne finder deres

¹ Under titlen *Mod tyrken og jøden* er skriftet *Om Jøderne og deres Løgne* udgivet som en del af *Mod tyrken og jøden* på Tidehvervs Forlag, Skærbæk 1999.

lære og hemmeligheder. Sandstensrelieffet stammer fra 1300-tallet og findes stadig uden på Wittenbergs stadskirke. 3. *Von den letzten Worten Davids* (Om Davids sidste ord, WA 54, 16-100). Mens det sidste af de tre skrifter er et bibelteologisk tekststudie, hvor polemikken mod jøderne er begrænset og moderat, viser polemikken i de to første skrifter nærmest skræmmende træk, både hvad angår form og indhold. Selv i samtiden, en tid da fordomme og foragt over for jøderne udgjorde et betydeligt indslag i hele den fælleskristne kulturtradition, var Luthers ord hård kost. Kritisk indstillede reformationsledere i Zürich mente, at et sådant svineri til nød kunne tilgives, hvis det kom fra en grisepasser, men ikke når ophavsmanden skulle være en kristen sjælehyrde (Hjelde 1983, 339; Lausten 2012, 39).

Skriftet *Von den Juden und ihren Lügen* falder i fire hoveddele, og i den fjerde del nævner Luther syv forholdsregler, som han opfordrede myndigheder og alle andre mennesker til at rette sig efter: Alle synagoger og jødiske skoler skal brændes, og de bygninger, som ikke kan brænde, skal man overdænge og begrave med jord. 2. Man skal nedbryde og ødelægge jødernes beboelseshuse, og så kan man anbringe jøderne i det fri under halvtage eller i stalde, som man gør med sigøjnerne. Så kan de måske fatte, at de ikke skal være herrer i det tyske rige, men at de skal leve i elendighed som fanger. 3. Man skal tage alle bønnebøger og talmudiske skrifter fra jøderne. 4. Under trussel om dødsstraf skal man forbyde rabbinerne at undervise. De er nemlig *banditter*, som inddrypper gift, forbandelser og forhånelser i det jødiske folk, og de er lige så løgnagtige og bedrageriske som paven. 5. Man skal ophæve det frie lejde til landevejene, for jøderne har intet at gøre ude i landet. 6. Man skal forbyde jøderne at drive ågerforretninger, og man skal fratage dem alle kontanter og klenodier af sølv og guld, for alt det, de ejer, har de på en eller anden måde taget fra de kristne. Disse beslaglagte midler kan man så uddele til de jøder, som går over til kristendommen, så de har en startkapital. 7. Man skal give de unge jøder og jødinder plejl, økse, hakkejern, spader, rok og ten og lade dem tjene til føden i deres næsers sved, for det er ikke rigtigt, at vi skal arbejde, medens de sidder og dovner ved ovnen og spiser sig tykke og fede og håner os. I det hele taget skal vi – tyskere – være lige så kloge som de lande, som har uddrevet alle jøder, *derfor under alle omstændigheder: væk med dem!*

Luther opfordrede de verdslige øvrigheder til at rette sig efter disse forslag, og han opfordrede præsterne til at advare menighederne mod jøder, og Luther henvendte sig til sidst direkte til ethvert kristent menneske (Lausten 2012, 36): ”Når du ser eller tænker på en jøde, så sig til dig selv: se, den kæft, som jeg ser der, den har hver lørdag udstødt forbandelser og forhånelser imod min kære herre Jesus Kristus” (Lausten 2012, 37; *Von den Juden und ihren Lügen*, WA 53, 412-552).

Speners syn på jøderne

Den pietistiske leder Philipp Spener (1635-1705) beskæftigede sig både i prædikener og skrifter med jøderne, som han arbejdede på skulle høre evangeliet om frelsen i Jesus Kristus. For Spener var det rette og egentlige middel over for jøderne *bønnen og Guds Ord*. Man skulle arbejde på, at NT var tilgængeligt på et sprog, som jøder kunne læse. Det ville også være værdifuldt, hvis man prøvede at nå jøderne gennem samtaler. Derfor skal kristne uddannes til at føre sådanne samtaler. Det mest effektive vil være, at man i prædikener prøver at påvirke jøderne. Her skal præster uddannes til at holde sådanne prædikener, hvor de fremlægger grundtrækkene i kristendommen, og hvor man bagefter giver jøderne mulighed for at fremføre de indvendinger, som de har lært af deres rabbinere. For at være forberedt på jødernes indvendinger skal prædikanten erhverve sig viden af gedigne

værker. Det vil fx være nyttigt, at man sætter sig ind i indholdet af *Talmud*, fordi jøderne er præget af indholdet i den. Bibelen skal naturligvis være grundlaget for det hele, men man bør begynde med GT, da NT ikke betyder noget for jøderne.

Forkyndelsen skal føre frem til dåb af jøderne, men man skal ikke forhaste sig med denne. Før dåben skal proselytter aflægge en bekendelse, og Spener fremhæver, hvor vigtigt det er, at man ikke slipper nyomvendte af syne efter dåben, idet man hele tiden flittigt arbejder på ”at fjerne alt jødisk vanart” (Lausten 2000, 21), som endnu måtte findes i dem. Her er det vigtigt, at de kristne gennem deres fromme livsførelse viser jøderne et godt eksempel, så de ikke forarges og spotter dåben. Man skal også tage sig af de konverterede jøders sociale forhold, vise dem venlighed og sørge for, at de kommer i arbejde. Hvis man lader dem leve i elendighed, vil det gå ud over den videre mission.

Spener beder også om, at vi kristne kan få visdom til at vide, hvorledes vi skal opføre os værdigt over for jøderne, at vi kan vise dem den kærlighed, som vi har lært af ”en jøde Jesus” (Lausten 2000, 21), at vi kan få mange omvendt og betragte hver omvendelse som en dyrebar sejr, som Gud skal takkes for.

Ud over det egentlige missionsmiddel, der som nævnt var bønne og Guds Ord, nævnte Spener også nogle sekundære midler, dvs. midler som ikke direkte får jøder til at omvende sig til kristendommen, men som i det mindste kan tjene til at rydde hindringer af vejen for at nå dette mål. Blandt disse anfører han, at man bør give jøder flere erhvervsmuligheder, så de ikke blot er henvist til småhandel og sjakren. I modsat fald vil man hele tiden holde de fleste jøder nede i fattigdom, og det medfører, at de finder på alle mulige slags bedrageriske handlinger over for de kristne. Et andet middel, som regenter skal anvende, er udstedelse af forbud mod, at kristne skælder ud på jøderne, slår og bedrager dem. Det er syndigt i sig selv, og det er uhensigtsmæssigt, for jøderne får derved den opfattelse, at de kristne ikke tager deres egen kristendom særlig alvorligt. Det bestyrker jøderne i deres opfattelse af, at deres egen religion er den sande.

Spener er overbevist om, at jøderne har brug for evangeliet, og at de alene kan blive frelst ved tro på Guds Messias, Jesus Kristus. Spener er en af de få ledere i kirkehistorien, som både har været optaget af at bringe evangeliet til jøderne og samtidig behandle dem ordentligt (Lausten 2000, 15-21).

De danske reformatorers syn på jøderne

Det var kong Christian III (1503-1559), som officielt gennemførte reformationen, og det blev ham, der kom til at stå i spidsen for den nye kirke. Efter at have fængslet samtlige katolske biskopper fremførte kongen ved et offentligt stændermøde 30. oktober 1536 på Gammeltorv i København anklagerne mod biskopperne og skitserede de overordnede synspunkter for den nye evangeliske kirke, som han her bestemte skulle afløse den hidtidige romersk-katolske kirke. Kongen nedsatte en lovkommission, som i foråret 1537 havde lavet et udkast til en kirkelov for landets nye kirke, undervisningsvæsen og fattigforsorg. Efter at have fået godkendelse af kirkeloven hos Luther og hans medarbejdere i Wittenberg, underskrev kongen denne ”kirkelige grundlov”, *Kirkeordinansen*, i september 1537.

I det følgende vil vi se på den holdning til jødedom og jøder, som gjorde sig gældende hos to af de ledende teologer i reformationskirken: Hans Tausen (1494-1561), kaldt den danske Luther og senere biskop i Ribe, og Peder Palladius (1503-1560), Sjællands stifts første lutherske biskop (Lausten 1992,

187-251; Lausten 2012, 39-46). Da de to teologer er enige i deres holdning til jødedom og jøder, kan man samle det om nogle hovedbegreber. Begge teologer taler om jødedom og jøder lige fra Bibelens første blade. Derved opnår de at identificere jøderne i Bibelen med deres egen samtids jøder. I GT fremføres kritik mod israelitterne for deres svigt, ulydighed og frafald. Denne kritik overføres således på 1500-tallets jøder, og anklagerne mod de nytestamentlige jøder for deres afvisning og korsfæstelse af Jesus overføres videre over på reformationstidens jøder.

Både Tausen og Palladius anlægger et frelseshistorisk syn på historien. Den bevæger sig i en linje fra Guds skabelse af alt frem til afslutningen ved dommedag. Midtpunktet i denne historie er Jesu Kristi komme. Hovedsynet på GT er kristologisk. Begge udfolder megen energi på at påvise profetier om den kommende Kristus både i form af udlægning af enkeltskriftsteder og påpegning af personer og begivenheder i GT, fx Josef og den store forsoningsdag. Her tilslutter de sig Luthers kristologiske læsning af GT. Det vigtigste skriftsted i alle Mosebøger er 5 Mos 18,15-19, for her forudsiges Jesus Kristus. For både Tausen og Palladius står det fast, at det jødiske folk var et af Gud udvalgt folk. Begge understreger, at Herrens sande kirke består af både Israels børns stammer og alle folkeslags stammer. Ligesom Luther sidestiller Tausen og Palladius samtidens romersk-katolske kristendom med jødedommen i frafaldet fra den sande tro og gudsyndelse. Desuden skal det understreges, at omtalen af jødedom og jøder ikke spiller nogen større rolle i de danske reformatorers skrifter. Det er langt vigtigere for dem at vende brodden mod de kristne. Jødernes skæbne kan tjene til advarsel for de kristne, som ikke lever i bod og bedring. Guds retfærdige straf vil ramme de ufromme kristne lige så slemt, som den ramte jøderne, der ikke tog imod Kristus som deres Messias. Ganske træffende kan Tausen skrive, at Jesus ganske vist taler sine domsord til jøderne (Matt 23,37), men han mener alverden dermed (Lausten 2012, 43).

Sammenfattende kan man sige, at disse to førende danske reformatorer er enige med Luther i de teologiske synspunkter på jødedom og jøder. Men ingen steder citerer de eller henviser de til Luthers tre antijødiske skrifter fra 1543. De undlader at følge Luther i hans polemiske tone og i hans opfordringer til at straffe jøderne og fjerne dem fra de kristne samfund. Om årsagen var den enkle, at der endnu ikke boede jøder i Danmark, eller om den var misbilligelse af denne side af deres store læremester, kan vi, som Schwarz Lausten udtrykker det, ikke afgøre (Lausten 2012, 43).

Den lutherske ortodoksis syn på jøderne

Den lutherske ortodoksis førende teolog var professor Jesper Brochmand (1585-1652), senere biskop over Sjællands stift. I sit 9000 sider store latinske værk *Universæ Theologiæ Systema* I-II, 1633, fremstillede han den lutherske lære og afviste jøders, katolikkers, calvinisters og gendøberes opfattelser. Brochmann fastholdt, at Skriften stammer fra Gud, som har dikteret den til nedskrivning. Både GT og NT er inspireret af Gud og begge er kanoniske for de kristne. Det var ganske vist jøderne, som modtog de gammeltestamentlige skrifter fra Gud, men da det kristne budskab forkyndes allerede i dem, er de også kanoniske for de kristne. Jøderne har imidlertid ikke forstået denne forkyndelse, og med henvisning til 2 Kor 3,14 skrev han her om jødernes blindhed. Moseloven gælder ikke mere efter Kristi komme, men den har alligevel en religiøs betydning, nemlig som tugtemester til Kristus (Gal 3,24), dvs. til at tydeliggøre synden og drive til syndserkendelse og anger, ligesom loven også kan være vejledende for de genfødte kristne. Under gennemgangen af læren om Jesus Kristus beviste

Brochmand Jesu messianitet ud fra GT og afviste jødernes messiasforventninger. Et vigtigt skriftsted for ham var her 5 Mos 18,18, som han mente taler om Jesus Kristus.

I artiklen *den kristne stats forhold til jøderne* fremhævede Brochmand kongens pligt til at drage omsorg for den sande, lutherske kristendoms opretholdelse i riget og til at bekæmpe alle andre. Han afviste, at man kan tillade to forskellige religioner i et rige og slog også fast, at den kristne verdslige øvrighed har ret til at forpligte undersåtterne ved edsaflæggelse. Brochmand spurgte derpå, om jøder skal tolereres i en kristen stat. Her opridsede han tre muligheder: 1. Nogle mennesker afviser dette pure, for jøderne er gudsbespottelige. De afviser treenigheden, spotter Helligånden, Jesus og jomfru Maria og anser de kristne for fortabte og forbandede, og som nogle, der forfører de kristne og udsuger dem. 2. Den anden opfattelse går derimod ud på, at jøderne fuldt og helt skal tolereres af den kristne øvrighed, for der er håb om, at nogle af dem så vil omvende sig til kristendommen. Endvidere fremføres det argument, at jøder skal behandles med gæstfrihed, fordi Jesus var jøde. Også det fra middelalderen kendte argument bruges her: det er godt, at jøder bor blandt de kristne, for deres landflygtighed er et spejl for de kristne, som her kan iagttage Guds vrede imod de mennesker, som foragter evangeliet. Endvidere kan jøderne smykke og berige den kristne stat med deres penge og forretninger. Endelig vil det være uheldigt at landsforvise dem, for i så fald bliver det endnu vanskeligere at omvende dem, og deres spot mod Gud vil blot tage til. 3. Den tredje opfattelse indtog en midterposition, og den går ud på, at jøder ganske vist bør tolereres i en kristen stat, men kun under visse betingelser: jøderne må ikke indrømmes fri religionsudøvelse; omskærelse og polygami må ikke tillades; jøders gudsbespottelse skal alvorligt forbydes og straffes; det skal ikke tillades jøder at indtage offentlige embeder; den åger, hvormed de udsuger de kristne, skal ikke tillades; de skal tvinges til at overvære de kristnes hellige prædikener; man skal drage omsorg for, at kristne ikke forføres af jøder til at gå over til jødedommen. Brochmand går selv ind for disse krav, men udtrykker samtidig tvivl om, hvorvidt disse krav overhovedet kan gennemføres. Endvidere spurgte han, hvordan man kan sikre sig, at jøderne ikke driver gudsbespottelse og åger. For Brochmann vil det være en synd, hvis man lever sammen med sådanne vantro mennesker enten ved at give dem gæstfrihed eller borgerret. Derfor sluttede han dette kapitel med at sige, at det her er bedst at rette sig efter Luthers ord om, at man ikke skal tillade jøderne, som i allerhøjeste grad driver gudsbespottelse med Kristus og den kristne religion, inden for kristne staters bymure eller give dem borgerret (Lausten 1992, 376-482; Lausten 2012, 49-65).

I et særligt afsnit behandlede Brochmann spørgsmålet *om børn af vantro mennesker såsom jøder, tyrker og lignende må døbes?* Brochmann svarer, at det må vi, men tilføjer, at vi må døbe børnene, dog uden at røve børnene fra forældrene, for her er vold udelukket. Man må heller ikke døbe børn, hvis forældre udtrykkeligt tager afstand fra den lutherske tro. Jesus har nemlig forbudt os at kaste perler for svin (Matt 7,6; Lausten 1992, 390-409).

Den danske pietismes syn på jøderne

Med pietismen indtrådte en ny periode i dansk kirkeliv, ja faktisk i hele samfundslivet. Pietismens tyske ophavsmænd som Philipp Jakob Spener og August Hermann Francke (1663-1727) tog et opgør med en luthersk ortodoksi, der betonede den rene retfærdiggørelseslære så markant, at der ikke blev plads til at tale om helliggørelse og en kristen livsførelse. Pietismens ledere betonede, at

kristendommen var et personligt anliggende, som skulle have følger i privat- og samfundslivet. Men det betød ikke, at man afsvækkede den lutherske tale om syndefaldets følger.²

Det enkelte menneske skulle blive sig sin syndige tilstand bevidst jf. loven som en tugtemester til Kristus (Gal 3,23-24), derefter gennemgå eller opleve en omvendelse, hvor det erfarede Guds tilgivelse i kraft af Jesu stedfortrædende forsonergerning og derefter beflitte sig på en ny kristelig livsførelse. Flere pietister betonede, at man burde afstå fra verdslige fornøjelser som dans, skuespil, kortspil m.m. og til gengæld leve et aktivt fromhedsliv, som både i det private og i ydre, konkrete gerninger viste, at man nu var et bevidst, omvendt/genfødt kristent menneske. Samtidig aktiverede pietismen lægfolket på en måde, som man ikke tidligere havde set i den lutherske kirke. Man var overbevist om, at hvis dette omvendelses- og helliggørelsesprojekt blev gennemført, ville Gud oprette bedre tider for den evangeliske kristenhed, som nu befandt sig i en elendig tilstand. Sammen med den pietistiske understregning af den personlige omvendelse og kravet om en ny, moralsk livsførelse forkyndte man både Guds kærlighed til mennesker (Joh 3,16), Kristi stedfortrædende lidelse, død og opstandelse, retfærdiggørelse af tro, men også den forestående dommedag hvor man forkyndte de omvendtes evige liv i Himlen og de uomvendtes endelige fortabelse. Dette budskab skulle forkyndes overalt, i de lokale menigheder, i de enkelte lande, ja i hele verden.

Hoffet i Danmark blev tidligt grebet af pietismen, både under Frederik IV (1699-1730) og i udpræget grad under Christian VI (1730-1746) blev ledende mænd i regeringen, i administrationen, i hofkredse og kirke- og undervisningsvæsenet bevidste pietister, hvilket gav sig udslag i en række initiativer af kirkelig, pædagogisk og social art.

Et vigtigt punkt i de tyske pietisters program var holdningen til jødedom og jøder. De bedre tider, som man håbede på, medførte også, troede man, at jøderne ville omvende sig til kristendommen. Således tolkede man Paulus' ord i Rom 11,25-32, nogle ord i Bibelen som kom til at spille en meget stor rolle i hele den pietistiske periode. Men også her krævede man en menneskelig indsats. De pietistiske forventninger kunne udformes forskelligt i de enkelte pietistiske miljøer. Nogle forbandt forhåbningerne med forestillinger om et *Tusindårsrige*, som de beskrev ud fra tolkninger af Joh Åb 20. Ved dettes gennembrud ville både pavedømmet i Rom bryde sammen og samtlige jøder ville på en gang blive kristne. Andre mente, at jøderne efterhånden ville gå over til kristendommen. Tanken om, at man gennem en ihærdig mission blandt jøder kunne fremskynde dette herlighedsrige, var fremtrædende hos flere. Den grundlæggende holdning hos pietisterne var, at jøderne var fortabte gudsbespottere, fordi de afviste Jesus Kristus som Guds Messias og Guds søn. Derfor var pietisternes mål jødernes omvendelse til kristendommen. Jøderne skulle derfor ikke længere undertrykkes eller forhånes, men man skulle møde jøderne med venlighed og forkynde evangeliet for dem for at få dem til at omvende sig til kristendommen.

I sit reformskrift *Pia Desideria*, som Spener i 1675 offentliggjorde i en fortale til en postil af teologen Johann Arndt (1555-1621), beskrev han, hvordan kirkens elendige tilstand, de kristnes ukristelige måde at leve på, deres ligegyldighed over for Guds ord, deres hykleri og umoral bestyrkede

² Læs fx den danske pietist H.A. Brorsons (1694-1764) salmer.

jøderne i deres vantro, ja tilskyndede dem til at spotte Herrens navn, for de kan ikke tro, at vi kristne virkelig anser Kristus for at være sand Gud, når vi åbenbart slet ikke retter os efter hans bud. Jøderne vurderer Kristus og hans lære efter den måde, som vi kristne lever på, så derfor kan der ikke være tvivl om, at de kristnes levevis netop er en afgørende årsag til ”jødernes hidtidige forhærdelse og en hindring for deres omvendelse (til kristendommen)” (Lausten 2000, 17; jf. Spener 1964, 36-38; Spener 1969, 46; Spener 1986, 41). Lidt senere kom han atter ind på temaet, idet han anvendte det gamle Israels skæbne som et spejl for de kristne.

Skriftets anden del indledte Spener med at fastslå, at Gud havde udstedt mange løfter om, at kirken skal opleve en bedre tilstand, og disse løfter fra Gud skal tages alvorligt. Som det første af disse løfter nævnte han under henvisning til Paulus ord i Romerbrevet 11,25-26, at hele Israel skal frelses (Spener 1969, 51). Forsigtigt sagde han dog lige efter, at omend ikke hele Israel skal frelses, så skal dog ”en bemærkelsesværdig stor del af de hidtil forhærdede jøder omvendes til Herren” (Lausten 2000, 17). Dette underbyggede han ved at henvise til Hoseas’ Bog 3-5 og mange andre steder hos profeterne, til udsagn af kirkefædrene og til Luther. Foruden jøderne vil også ”det store Babel”, nemlig Romerkirken falde, og således kan man ikke være i tvivl om, at ”den sande kirke vil blive hensat i en saligere og herligere tilstand, end tilfældet er nu” (Lausten 2000, 17). Men selv om dette løfte fra Gud vil blive opfyldt til den tid, så er vi alligevel forpligtet til at gøre alt, hvad vi kan, til fremme af ”jødernes omvendelse og til åndelig svækkelse af pavedømmet” (Lausten 2000, 17), og vi kan være sikre på, at Guds straf vil ramme os, hvis vi her udviser forsømmelighed.

Kristnes forhold til jødedom og jøder var ikke et perifert, men derimod et afgørende forhold for Spener. Det fik en central placering i hele hans program for den kirkelige fornyelse, og da han efter offentliggørelsen af disse tanker om ”en forestående hjertelig omvendelse af det jødiske folk” (Lausten 2000, 17) blev mødt med kritik, svarede han med et tillæg på 45 sider, som føjedes til de følgende udgaver af *Pia Desideria*. Han ville her tilbagevise, at det skulle være et helt nyt lærepunkt, som han havde indføjet i den evangeliske kristendom, og det gjorde han ved at søge at bevise, at han havde den kirkelige tradition med sig. Fra oldkirken bragte han citater fra stort set alle de førende teologer – Ambrosius, Augustin, Cyril af Alexandria, Johannes Chrysostomos, Origenes o.a. – fra middelalderen bl.a. af Thomas af Aquinas og fra reformationstiden og ortodoksiens tid ikke færre end 37 teologer. Problematiske var naturligvis Luthers holdning. Spener satte Luther umådelig højt som den, der havde befriet evangeliet fra pavedømmets fængsel, men han kendte selvfølgelig Luthers antijødiske holdninger. Alligevel havde han her fundet et citat frem fra *Kirkepostillen*, hvor Luther åbenbart gik ind for den tanke, at Israel ville omvende sig ved tidernes ende, og Spener hævdede, at netop disse ord var blevet udeladt i de udgaver, som man havde udgivet efter Luthers død. Men Spener skjulte ikke, at Luther andre steder havde afvist håbet om jødernes omvendelse. Han var ærlig nok til at citere fra et af Luthers antijødiske skrifter, *Schem Hamphoras* fra 1543, hvor Luther talte om jøderne som ”unge djævl, som er fordømt til helvede”, og han tog afstand fra, at man ville kunne ”omvende samtlige disse djævelsbørn. Det skal ikke ud fra Romerbrevet kap. 11 skabe sig en illusion om, at alle jøder ved tidernes ende skal omvendes” (Lausten 2000, 18).

Spener lod sig imidlertid ikke rokke. Det var Luther, som her tog fejl. Han var sikkert bragt på afveje af kirkefaderen Hieronymus. Spener havde tidligere i sin opremsning nævnt, at Hieronymus var den eneste, som afviste jødernes omvendelse, eller Luther kunne være blevet påvirket af papistiske fabler. Men uanset hvad årsagen var, så kunne Spener ikke følge Luther og måtte

konkludere: ”Vi erkender, at han (Luther) blot var et menneske, selv om vi højt agter de guddommelige nådegaver, som han var udstyret med” (Lausten 2000, 18). Spener kunne også konkludere, at mange teologer fra andre konfessioner, reformerte og katolske, var enige i hans synspunkt. Hans lære ”om den i en vis forstand almindelige eller hjertelige omvendelse af jøderne” (Lausten 2000, 18) var således ikke et nyt påfund, som han selv havde udformet (jf. Spener 1680/1979, 491-536).

Spener beskæftigede sig både i prædikener og skrifter med jøderne, og i en betænkning om de *foranstaltninger, som man burde iværksætte til fremme af jødernes overgang til kristendom på de steder, hvor de bor*, slog han fast, at enhver kristen regent har både pligt og ret til at forsøge ved alle kristelige midler at omvende jøder til ”erkendelse af frelsen” (Lausten 2000, 19). De missionsmetoder, som han her foreslog, fik i større eller mindre grad betydning overalt i det evangeliske Tyskland, ligesom man også tog flere af dem i brug i Danmark (Lausten 2000, 11-39; Lausten 2012, 78-113).

De første jøder under en dansk konge

I Danmark var der fra reformationen i 1536 og frem til grundloven af 1849 lovmæssig hjemmel for at lave særlige hindringer for udlændinge med anden tro end den lutherske kristendom, når det gjaldt indrejse, ophold og erhverv. Bestemmelserne berørte jøder, der ønskede adgang til eller ophold i landet (Kaiser-Hansen 2022, 15). Alligevel opstod der efterhånden jødisk bosætning. Men det skete langt senere end i Tyskland, hvor der havde boet jøder siden romertiden. Allerede i 321 var der en jødisk menighed i Köln, og efterhånden bosatte mange jøder sig i Rhinlandet og bredte sig derfra til andre egne (Torm 1990, 12).

I slutningen af 1500-tallet tillod den lokale greve i Holsten nogle få ashkenaziske jøder at slå sig ned. De aschkenaziske jøder var langt de talrigeste i Europa (af Aschkenaz, den hebraiske betegnelse for Tyskland), hvorved forstås de (specielt central- og øst-) europæiske jøder af ikke-sefardisk herkomst. Sefardiske jøder er betegnelse for de fra Spanien (hebraisk: Sefarad) og Portugal stammende jøder, der som følge af forfølgelserne i 14. og 15. århundrede bredte sig over Syd- og Vesteuropa, Nordafrika, Orienten og Latinamerika. Sefardiske jøder udmærker sig ved egne traditioner, ved den ”sefardiske” udtale af hebraisk og ved et eget omgangssprog: Jødespansk eller ladino. Sefarderne fra den iberiske halvø var fulgt i de store opdagelsers spor og havde etableret et handelsnet, der spændte fra Pernambuco og Recife i Sydamerika til Guldkysten i Afrika og fra Istanbul videre til Goa i Indien. Herfra bragte de krydderier, sukker, ædelstene og ædelmetal samt tobak til Europa. De havde derfor meget at tilbyde tilflugtsbyernes handel og økonomi mod at få beskyttelse (Arnheim 2015, 13-14.31-32).

De jøder, der fik indrejsetilladelse til Holsten, fik status af *Schutzjuden*. Det betød, at de stod under grevens beskyttelse, og at de måtte bosætte sig i Altona mod en årlig afgift på seks daler pr. familie. Omkring 1622 var der i Altona en begyndende jødisk samfundsstruktur med en rabbiner, og samfundet voksede de næste 150 år. Der blev dog næppe over 2.500 jødiske indbyggere i byen (Kaiser-Hansen 2022, 15; List 2022, 13-17).

Den danske verdslige øvrigheds holdning til jøderne var først og fremmest dikteret af handelspolitiske overvejelser. Under Christian IV (1577-1648, konge fra 1588) var den danske økonomi i en vanskelig situation som følge af omfattende kongelige byggeforetagender, udgifter til hoffet og til krige. I den situation så Christian IV muligheden for at forbedre landets erhvervsliv ved

at knytte kontakt med de rige portugisiske jøder i Hamburg og Amsterdam og lave aftaler med dem, som kunne blive til udbytte og fordel for begge parter. Da Christian IV i 1616 anlagde byen Glückstadt i Holsten, var det hans ønske at gøre byen til et handelscentrum. Hans overordnede plan var, at Danmark skulle overtage Hamburgs dominerende stilling som hersker over Elbens udløb. Glückstadt lå nær Altona, men lidt længere op ad floden Elben. En fæstning med tilhørende militærforlægning skulle sikre kontrol og dominans i området. Særlige privilegier skulle opmuntre dygtige handelsfolk til at bosætte sig i byen. Kongen hørte om det store opsving, handelen havde taget i Holland takket være de portugisiske jøders dygtighed. Generelt havde de sefardiske jøder det langt lettere end de ashkenaziske jøder i Europa, da de på grund af deres stærke internationale handelsforbindelser blev anset som økonomisk attraktive.

Christian IV optog forbindelse med den sefardiske jøde Albert Dionis (1576-1645), som var en af de rigeste mænd i Hamburg.³ Dionis flyttede senere til Altona, og sammen med Christian IV sørgede han for, at der blev udstedt religionsfrihed og gunstige handelsprivilegier til de jøder, som slog sig ned i den nyanlagte by Glückstadt. Da privilegierne til de sefardiske jøder blev udstedt i august 1619, var Glückstadt endnu en by under anlæg, og flere andre etniske og religiøse minoriteter blev opfordret til at bosætte sig der. Det sefardiske samfund etablerede sig i perioden 1620-1625. I 1620 boede der allerede 13 sefardiske familier, og året efter kunne Dionis med stolthed skrive til Christian IV, ”at på hans råd og opfordring havde de nedsat sig... de fleste af dem købt eller bygget huse og gennem deres erhvervsudøvelse og handel blevet nyttige for den lille by” (Arnheim 2015, 23). I 1623 boede 29 sefardiske familier i byen, hvilket var 8,1% af alle husstande. Deres andel i byens udvikling kan aflæses af deres investeringer i fast ejendom. I 1623 ejede de 40 huse eller 8,9% af samtlige ejendomme i byen. Der var ikke alene tale om huse, som de selv boede i, men også sådanne, som de investerede i. Således ejede Abraham Fidanque alene seks huse på rad og række i den såkaldte Portugiesenstrasse. Allerede i 1620 ejede Dionis tre huse og havde lånt kongen et beløb til opførelse af yderligere et hus, og i de følgende år erhvervede han yderligere to huse. Rekordens havde Daniel da Silva, der i 1622 havde seks huse, men i 1627 elleve huse og tre byggegrunde. Det betød, at de sefardiske jøder havde tillid til, at eksperimentet Glückstadt ville kunne udvikle sig til et vigtigt sefardisk samfund (Arnheim 2015, 23).

I kongens opfordring til jøderne i Amsterdam og Hamborg om at slå sig ned i Glückstadt blev der stillet dem handelsprivilegier og religionsfrihed i udsigt, og i de privilegier, som man antager er udstedt i 1628, hed det, at jøderne havde ret til fri udøvelse af den mosaiske religion og tilladelse til at benytte et af deres private huse til gudstjeneste. Endvidere fik de selvstyre i ægteskabssager, arvesager og civile retssager jøderne indbyrdes, og ret til at begrave deres døde i jødisk indviet jord i Glückstadt. Efter en række artikler, som nærmere beskrev handelsprivilegierne, blev jøderne stillet under kongens særlige beskyttelse også i fremmede lande, og hvis de blev udsat for forfølgelse i byen, skulle den lokale øvrighed strafforfølge de pågældende. De øvrige indbyggere skulle hjælpe jøderne ved ulykker såsom ildebrand og oversvømmelser. I Glückstadt oprettedes således den første jødiske

³ Om Dionis: Arnheim 2015, 14-15.

koloni under en dansk konge med udstrakt religionsfrihed for jøderne, men det understregedes, at dette kun gjaldt for de sefardiske jøder. To år senere udvidedes privilegierne. Jøderne måtte nu oprette et hebraisk trykkeri, ingen tvangsdåb måtte finde sted, de blev fritaget for at bære en særlig klædedragt, og de jødiske festdage skulle respekteres. Jødiske læger måtte nu også tage kristne patienter, og jødiske børn måtte gå i latinskolen. Som i udlandet skulle jøderne betale en særlig skat til gengæld, gradueret efter hvilken stand, man tilhørte. Disse privilegier fik ca. yderligere 30 jødiske familier fra Amsterdam, Frankrig, Hamborg og Nordafrika til at slå sig ned i Glückstadt (Borchsenius 1975, 149-198; Lausten 1992, 388-390; Arnheim 2015, 13-42). Gennem sin gode kontakt med greven af Schaumburg havde Dionis allerede i 1611 købt jord til en jødisk begravelsesplads i Altona (Arnheim 2015, 17). Baggrunden for Christian IV's samarbejde med Dionis og de andre jøder var hans ønske om at udkonkurrere Hamburg som det dominerende handelscentrum ved Elbens udløb i Nordsøen. Hamburg havde langt tilbage været en del af Holsten, men var nu en fri rigsstad, som kun var underlagt den tyske kejsers overherredømme.

Hvor meget landets ledende gejstlige kendte til disse tidlige forbindelser er ret usikkert, men principielt måtte de vende sig imod den religionsfrihed, som kongen gav disse jøder. Samtidig glædede den danske kirkes ledelse sig over, at man netop nu kunne gennemføre den mig bekendte første dåb af en jøde, som herhjemme gik over til kristendommen, nemlig D. Salomon. Dåbshandlingen fandt sted ved gudstjenesten i Vor Frue Kirke i København på Allehelgensdag i 1620 og blev foretaget af biskop H.P. Resen (1561-1638). Denne dåb fandt sted omtrent samtidig med, at de første jødiske bosættelser under en dansk konge begyndte i Glückstadt. Til stede var fremtrædende personer fra hoffet, regeringen, universitetet og den officielle kirke. Resen omtalte Salomons tidligere levnedsløb og grunden til, at han var blevet omvendt. Resen foretog katekismusforhør og holdt en kort, men kraftig tale, som oplyste menigheden om, at jøden ved hans side nu ønskede at blive renset i dåbens bad og indlemmes i den kristne kirke, inden han døbte Salomon efter det af Luther foreskrevne ritual (Friediger 1934, 329-364; Lausten 1992, 385-388; Lausten 2012, 60-61).

Den gamle danske helstat bestående af to kongeriger, to hertugdømmer og nogle grevskaber endte i Altona, og syd for den lå den tyske by Hamborg. Fra 1640, da den sidste greve af Schaumburg døde, og Christian IV beordrede Altona indlemmet i sit rige, og op til 1864 var Altona en dansk provins- og garnisonsby. Frederik III (1609-1670, konge fra 1648) skænkede Altona enestående privilegier, ja han gjorde den til Europas første frihavn, den nød religionsfrihed og var åben for en broget skare af mennesker, der ikke kunne trives andre steder. I en tidsalder, hvor man rundt om i Europa fordrev jøderne, åbnede Christian IV og Frederik III deres rige for dem.

Det blev Altona og ikke Glückstadt, der blev udgangspunkt for de danske jøders historie. Om Altonas betydning for jødernes indvandring i Danmark: (Arnheim 2015, 31-42.55-72; Borchsenius 1969, 26-42). De danske konger gættede rigtigt, når de regnede med jødisk initiativ. At Altona trivedes frodigt, kan byen takke sine jøder for. Altona var porten ud til Europa og indgangsdøren til Danmark.

Bosættelser i kongeriget

Siden 1628 havde jøderne i Glückstadt haft uhindret adgang til at rejse og handle i hele Danmark, men bosættelse havde endnu ikke været mulig nord for hertugdømmerne. Det samme gjaldt for jøderne i Altona siden 1657. I 1651 kom den første bestemmelse i dansk lovgivning vedrørende jøder.

Den fastslog, at ingen jøde måtte findes i kongeriget uden at medbringe et specielt kongeligt lejdebrev (indrejse-/opholdstilladelse). Havde han ikke et sådant lejdebrev med sig, kostede det en bøde på 1.000 rigsdaler (Matzen & Timm 1891, 923-924). Argumentet var, at adskillige jøder havde sneget sig ind i landet for at drive handel (Kaiser-Hansen 2022, 17). Tilladelse til jødernes bosættelse i København var knyttet til særligt strenge betingelser. Lovgivningen behandlede i begyndelsen jøderne som en egen nation, der i mange væsentlige spørgsmål stod uden for det almindelige borgersamfund og dets ret. Inden for den samlede jødiske nation blev der imidlertid skelnet mellem den tyske (ashkenaziske) og den portugisiske (sefardiske) nation, af hvilke den sidste nød særlige rettigheder (Margolinsky & Meyer 1964; i Matzen & Timm 1891, 924-936).⁴

Privilegier, koncessioner og monopoler havde normalt kun gyldighed i en konges levetid. Ved hvert tronskifte udsendtes opfordring til indehavere af privilegier om inden for en bestemt frist at indsende ansøgning om fornyelse. Man benyttede både fra kongens og privilegieindehaverens side lejligheden til at bringe ændringer og fornyelse ind. Det finder man også ved de jødiske privilegiefornyelser. Men desuden hændte det, at man indimellem indsendte og fik behandlet ansøgninger om forbedringer og udvidelse af rettighederne. Allerede i Frederik III's tid (1664) lykkedes det således at få udvidet jødernes ret til handel, hvorved retten kom til at omfatte handel i alle kongens riger og lande.

I årene efter 1670 opstod der jødiske bosættelser i hertugdømmet Slesvig og flere steder i kongeriget. I kongeriget blev de første kendte lejdebrev givet i 1673 til jøder i Ribe og København. Lignende bosættelsestilladelse udstedtes i den følgende tid bl.a. i Nakskov og Fredericia (Kaiser-Hansen 2022, 17), men det var karakteristisk, at der med alle de bosættelsestilladelser, som udstedtes i årene op til 1681, ikke blev givet religionsfrihed til ansøgerne, ja i de første bevillinger nævntes det slet ikke, at der var tale om jøder. Enten har man været uvidende om dette i Kommercekollegiet, eller man har bevidst udeladt en sådan omtale, netop fordi den officielle stillingtagen til jødernes religionsfrihed endnu var usikker. Kommercekollegiet var under enevælden betegnelse for en administrativ enhed, der blev oprettet 1. oktober 1668, og som især tog sig af finansielle sager, hvor man kunne fremme statens økonomi på basis af merkantilismens idéer. Rigskansler P.S. Griffenfeld (1635-1699), som var optaget af at fremme handel og industri, havde været jøderne gunstig stemt, og efter hans fald i marts 1676 fulgte en kortvarig reaktion. Et kongebrev (8. marts 1678) befalede, at alle jøder, som ikke var i besiddelse af kgl. lejdebrev, omgående skulle landsforvises, da kongen havde erfaret, at der opholdt sig mange jøder illegitimt i København, og kort efter fulgte Københavns råd dette op med et angreb mod jøderne, som man tydeligvis opfattede som alvorlige konkurrenter for byens handlende. Rådet opfordrede til, at man efterkom kongens brev, så det igen kunne blive sådan, at "kongens egne undersætter selv må nyde det brød, som en tid lang af disse ukristne er blevet dem betaget" (Lausten 1992, 425; jf. Matzen & Timm 1891, 924).

⁴ I de nævnte referencer gives en god oversigt over, hvordan udviklingen har været for de danske jøder i Danmark, så de på stadig flere områder blev ligestillet med etniske danskere, indtil den fulde ligestilling skete med Grundloven af 5. juni 1849.

Religionsproblemet spillede stadig en vigtig rolle, enten reelt eller som et behændigt middel, man kunne anvende, når man i øvrigt ville jødiske forretningsfolk til livs. En følge af det strenge kongebrev blev, at der i den følgende tid indleveredes en række ansøgninger om bopælstilladelser, men som i de første år blev afslået, i flere tilfælde med den begrundelse, at ansøgeren ikke var kristen. Den jødisk fødte J. Behrendt opnåede imidlertid privilegium til at anlægge et tobaksspinderi i Køge i 1680, men karakteristisk nok blev det udtrykkeligt tilføjet, at han ikke måtte ansætte nogle ”af den jødiske religion” og heller ikke inddrage ”nogen jøde” i firmaets forretninger. Grunden til, at han opnåede sit privilegium, var utvivlsomt, at han var gået over til kristendommen (Lausten 1992, 425-426).

Kongen kunne i denne tid være presset fra to sider. Det kunne fra den ene side være af nogle i kongens regering og embedsværk, som var optaget af at fremme handel og industri, og som derfor ønskede at få rige jødiske erhvervsfolk til Danmark. Omkring 1670 fremhævede flere de handelspolitiske synspunkter frem for de trosmæssige. Disse såkaldte *merkantilister* mente, at moralske, religiøse og personlige interesser måtte vige for at fremme rigets vækst og blomstring. I april 1671 behandlede *Statskollegiet* således et forslag, som var indsendt af *Kommercekollegiet* til fremme af erhvervslivet. Uden omsvøb skrev de her, at kongen naturligtvis arbejdede for at opretholde *den rene og alene saliggørende evangeliske lære, som nu blomstrer i disse riger og lande*, men alligevel foreslog de, at man tillod portugisiske jøder at bosætte sig i København, Christianshavn eller Fredericia. De skulle have erfaring med skibsfart, være villige til at investere mindst 5.000 rigsdaler, og så skulle man til gengæld tillade dem, at de måtte *få frihed til at bygge en synagoge til deres religionsudøvelse*.

To andre forhold bevirkede, at man i *Statskollegiet* i 1671/1672 måtte gennem nogle intense drøftelser om problemet *erhvervsliv og religion*. I første omgang var der flertal for, at man gav de pågældende jøder frihed til religionsudøvelse, herunder til at opføre synagoger. Men bemærkelsesværdige mindretalsudtalelser lagde vægt på kongens pligt til at opretholde den evangelisk-lutherske lære i riget og modvirke, *at fremmede religioner sig indsniger*. Det ville være alt for farligt, for man vidste, at sådanne fremmede let kunne påvirke den gemene mand og specielt ungdommen, *som af naturen er interesseret i alt nyt*. Man advarede derfor mod *at bytte Gud for mammon og sælge Kristus for sølvpenge* (som Judas havde gjort). Nogle gik ind for, at man kun ydede de fremmede samvittighedsfrihed, men ikke tilladelse til fri religionsudøvelse, andre stillede sig på den helt modsatte fløj og ville give fri religionsudøvelse til alle. To af Statskollegiets mænd ville simpelthen give calvinister og jøder lov til på Christianshavn at bruge *et hus til en kirke*. Andre igen mente, at de i så fald skulle love ikke at ville forføre landets kristne til deres religion. Nogle ville tillade jøder religionsudøvelse, såfremt man forhøjede det beløb, de skulle komme med til investeringer, fra 5.000 til 8.000 rigsdaler. Statskollegiet udskød indtil videre behandlingen af Kommercekollegiets betænkning. Grunden var måske, at landets højeste autoritet i religiøse spørgsmål, den tidligere teologiske professor Hans Wandal (1624-1675), nu gik ind i sagen. Dermed kommer vi til den anden side, der udøvede et pres på kongen. En repræsentant for landets lutherske kirke opfordrede kraftigt kongen til at værne om den rette og rene lutherske lære. Wandal, der i 1668 var blevet Sjællands biskop, indsendte til kongen en længere betænkning, som udelukkende drejede sig om den påtænkte religionsfrihed til jøder og ikke-lutherske kristne såsom calvinister og katolikker, som var blevet drøftet indgående i Statskollegiet. Wandal slog fast, at den eneste sande form for kristendom var den evangelisk-lutherske, og at alle andre folgelig var falske. Man skulle ikke *indbyde*

og indkalde sådanne folk til at bo iblandt os og have deres brug, næring og handel hos os ... Gud kan ingenlunde lide en sådan utilbørlig samling og blanding af stridende religioner og sekter under en kristen konges regering og herredømme.... det er ham vederstyggeligt, når man vil hinke på begge sider. Der var ganske vist mennesker, som påstod, at det dog var den samme Gud, de alle dyrkede, men dette afviste Wandal: den, som ikke tror på Gud og dyrker ham og Kristus sådan, som han selv har åbenbaret sig i Bibelen – dvs. på den lutherske vis – han dyrker en afgud. Wandal fremhævede endvidere kongens pligt til at være vogter af *begge lovens tavler*. Det ville være intet mindre end *Satans og Djævelens gerning*, om kongen tillod noget sådant. Specielt om *jøderne* erkendte Wandal dog, at de ikke ville være så farlige som de andre, for det var i hans øjne utænkeligt, at en kristen i Danmark ville gå over til jødedommen. Men han kunne ikke råde kongen til at tillade jøder fri religionsudøvelse, for jødedommen var *en vrang religion og afgudsdyrkelse*, og dersom kongen gav en sådan tilladelse, ville han blive medskyldig i de *gruelige blasfemier og i de forskrækkelige bespottelser og forhånelser af Gud og vor frelser, som man ved, at de dagligt udøser i deres falske gudstjeneste*. Resultatet af den lange og intense debat blev, at Christian V (1646-1699, konge fra 1670) og ”regeringen” lagde hele projektet på is (Lausten 2012, 57-58).

Allerede i 1681 begyndte Christian V dog at lempe på de strenge religionspolitiske krav. Den tyske jøde I. David, Altona, som i 1671 af Christian V var blevet udnævnt til kgl. dansk hofjuveler, ansøgte i november 1681 sammen med tobakshandler S. Fürst om tilladelse til bosættelse i København. Samtidig bad han om tilladelse til ”i al stilhed at leve efter vore jødiske ceremonier” (Arnheim 2015, 82). Dette ”i al stilhed” viser, at David har været opmærksom på kirkens modvilje mod åbenlys jødisk nærværelse. Kun to uger senere (26. november 1681) opnåede han tilladelse, og dette var således det første lejdebrev, som her i Danmark indrømmede indehaveren personlig religionsfrihed (Lausten 1992, 427). Et skridt videre gik Christian V med anordningen for byen Fredericia (11/3 1682). Den var i forvejen forsynet med mange privilegier i håbet om at fremme tilflytningen og handelslivet, og i den nye anordning blev det nu bestemt, at: ”Religionens frie øvelse tillades enhver, som er af den kristne tro, selvom han ikke er af den augsburgske konfession. Desuden bevilges også en synagoge for jøder, som vil nedsætte sig der” (Lausten 1992, 427; cf. Kaiser-Hansen 2022, 32).

Hermed havde man givet den første tilladelse til afholdelse af jødisk gudstjeneste i Danmark, og landets første egentlige synagoge blev bygget, men tilladelsen gjaldt kun denne by (Kaiser-Hansen 2022, 18). Der var ikke tale om religionsfrihed i al almindelighed for jøder. Jødisk gudsdyrkelse måtte kun finde sted i lukkede kredse.

Det var tydeligt, at Christian V var indstillet på at åbne grænserne for de reformerte flygtninge og at give dem og jøderne en form for religionsfrihed. Den personlige religionsfrihed som David havde opnået sammen med bosættelsestilladelsen (26. november 1681) blev også givet sammen med de efterfølgende lejdebrev til enkelte jøder i København, Århus, Nyborg, Nakskov og Odense (Lausten 1992, 429). I København var der i begyndelsen af 1680'erne ved at danne sig et jødisk samfund – en optælling fra 1682 viser 11 jødiske familier – men de kunne ikke afholde offentlige gudstjenester, og de var henvist til at lade deres døde føre til den jødiske kirkegård i Altona. David havde højtideligt i synagogen i Altona forpligtet sig til i et og alt at være fortaler hos den danske konge for sine jødiske trosfæller, og menigheden i Altona nærede en varm ærbødighed for ham. Det måtte forekomme ham særligt ønskværdigt at opnå Christian V's tilladelse til afholdelse af jødiske gudstjenester, og dette lykkedes da også. 16.12. 1684 modtog David og hans kompagnon Goldschmidt et kgl. reskript, som

gav dem tilladelse til, at de sammen med ”de andre af deres jødiske nation” i deres hus måtte *deres Devotion med morgen- og aftenbønner og psalmer at forrette, dog for dem selv inden tillukte kamre og foruden nogen prædiken, så at ingen forargelse deraf årsages* (Lausten 1992, 430; Arnheim 2015, 82-83). 16. december 1684 er således datoen for grundlæggelsen af den jødiske menighed i København.⁵ De første gudstjenester holdtes i Goldschmidts hjem; han boede både i Rådstræde, Badstræde, Slotsholmen og Højbrostræde, indtil han i 1732 lejede den del af Gl. Strand 46, som vendte ud mod Læderstræde, hvor han indrettede en synagoge på 1. sal. I 1687 blev A. Salomon fra Mähren ansat som rabbiner, og i 1694 erhvervede man plads til en jødisk kirkegård i Møllegade (Lausten 1992, 429-430; Arnheim 2015, 84). Jøder, som tidligere var afgået ved døden i København, var blevet ført til Altona for at blive begravet der.

I løbet af det 18. årh. steg antallet af jøder støt med særlig kraftig acceleration efter 1750. I 1728 boede der ca. 350 jøder i København. I 1760 var antallet steget til ca. 650, og i 1790 boede der 1.462 jøder i byen (Arnheim 2015, 88).

I en forordning af 24. maj 1737 hed det, at jøderne i København ikke måtte bygge en synagoge, men kun holde gudstjeneste ”i al Stilhed i visse dertil indrettede Værelser i en eller anden ordinær Bygning” (Friediger 1934, 336.) Imidlertid lykkedes det indflydelsesrige medlemmer af den jødiske menighed at overbevise myndighederne om, at det ville være det bedste for alle parter, hvis jøderne fik tilladelse til uhindret at organisere sig og leve i deres menighed under mere ordnede forhold, og om at der dertil behøvedes et gudshus. Tilladelsen blev givet, og synagogen blev opført i Læderstræde og indviet 3. november 1766.

Uheldigvis udbød der brand 5. juni 1795 i området, hvor synagogen blev et bytte for flammerne. Det var et hårdt slag for den unge menighed, men i et Rescript af 26. juli 1799 blev der givet tilladelse til at bygge en ny synagoge.

Samtidig voksede antallet af jøder i København. Det blev af stor betydning, da universitetets porte i 1758 åbnedes for jøderne, hvor flere jøder studerede bl.a. medicin med stor dygtighed. En af de jøder, der fik stor betydning både som erhvervsmand og som redaktør af Berlingske Tidende, var Mendel Levin Nathanson (1780-1868), der var født i Altona, hvor han modtog tidens almindelige jødiske grunduddannelse. 13 år gammel rejste han til København, hvor han blev ansat i sin morbror Meyers virksomhed og avancerede allerede som 15-årig til bogholder i firmaet. Modsat andre unge jøder, der rejste til Hamburg for at lære handel, rejste Nathanson til London, datidens europæiske handelscentrum. Som 18-årig startede han sit eget firma sammen med en fætter. Berlingske Tidendes ejer, Carl Berling (1812-1871) tilbød i 1838 Nathanson stillingen som chefredaktør. Han gjorde også en stor indsats i den jødiske menighed for at fremme dens udvikling. Nathanson ville gøre jøderne til danske borgere med dansk som omgangssprog, og han begyndte sit opdragelsesarbejde blandt børnene, hvor han tog initiativ til oprettelse af både en drengeskole i 1805 ”Friskolen for Drengébørn af den mosaiske Tro” og en pigeskole 1810 ”Carolineskolen”, opkaldt efter Frederik VI's datter prinsesse Caroline, der blev skolens protektrice. I 1945 blev de to skoler slået sammen til

⁵ Om livet i den jødiske menighed henvises til: Melchior 1970; Melchior 1997.

”Carolineskolen”, jødisk fællesskole.⁶ Ved oprettelsen af disse skoler og andre tilsvarende religiøse og kulturelle institutioner skete der et vigtigt skridt i retning af en konsolidering af forholdene inden for menigheden, hvis åndelige standard hævedes betydeligt.⁷ Et stort antal jøder erhvervede sig et anset navn inden for handelens, industriens, politikken og videnskabens område.⁸ Men en ting manglede dog stadig: Anerkendelse af jødernes borgerlige rettigheder. Endnu havde ordet jøde en ringeagtende betydning. Men emancipationsbestræbelserne tog mere og mere fart. Regeringen var heller ikke uvillig til at indrømme jøderne den frihed, de havde krav på, det gjaldt blot om at finde den rette måde, hvorpå det kunne gøres. Regeringen nedsatte derfor 4. september 1795 en komité, som skulle udarbejde et forslag til en ny lov, hvorved ”Jøderne kan gøres til nyttige Borgere, værdige til adgang til alle borgerlige Rettigheder, lige med de kristne Medborgere” (Friediger 1934, 344-346; Arnheim 2015, 104-107).

Jøderne havde al mulig grund til at se fremtiden fortrøstningsfuldt i møde, da der i 1813 udbrød den berygtede litterære jødefejde (Lausten 2005, 16-35; Rasmussen 2010, 131-165; Arnheim 2015, 117-121; Blüdnikow 2019), der truede med at berøve jøderne alle de fordele, de efter så mange anstrengelser havde opnået. Det er vanskeligt at vurdere, hvorfor den københavnske digter Thomas Thaarup både i 1813 og i 1817 oversatte og udgav tyske forfatters antijødiske skrifter om jødernes historie, der var dikteret af jødehad og manglede enhver objektivitet (Kaiser-Hansen 2022, 218-219). Bøgerne vakte megen opsigt og gav jødernes modstandere ny vind i sejlene, mens jødernes venner optog kampen, for at de engang opnåede indrømmelser ikke skulle gå tabt. Debatten blev langvarig, men den tilsigtede virkning, at lægge jøderne for had hos myndighederne, udeblev. Tværtimod indså myndighederne, at der måtte skabes større tryghed for jøderne, så en lignende tildragelse ville være udelukket for fremtiden.

Så kom den dag, der for jøderne i Danmark skulle blive en glædens dag: 29. marts 1814. På den dag udstedtes *Anordningen*, der udtalte, at ”de af den mosaiske Tros Bekendere, der er født i vort Rige Danmark, eller have erholdt Tilladelse til at bosætte sig sammesteds, skulle nyde lige Adgang med Vore øvrige Undersåtter til at ernære sig på enhver lovlig Måde” (Friediger 1934, 348; Arnheim 2015, 115-117.123-124; Kaiser-Hansen 2022, 19). *Anordningen af 29. marts 1814* betød ikke fuldstændig frigørelse, men den er en milepæl i det danske folks udvikling mod religiøs tolerance og borgerlig lighed.

⁶ Mere om *Jødisk undervisning* m.m. i Goldstein 1980.

⁷ Mere om Nathanson i Friediger 1934, 341-344; Borchsenius 1969, 11-25 og Arnheim 2015, 111-113.

⁸ Mere i Borchsenius 1969.

Takket være en stor beredvillighed i menigheden lykkedes det at indsamle penge til at bygge en ny synagoge i Krystalgade, der blev indviet 12. april 1833 (Friediger 1934, 351).

Med Grundloven af 5. juni 1849 blev Det mosaiske Troessamfund et selvstændigt anerkendt trossamfund med de rettigheder og pligter, som fulgte dermed. De gejstlige blev anerkendt og opnåede derved tilsvarende embedsmæssige beføjelser som folkekirkens gejstlige til at forrette religiøse handlinger med borgerlig gyldighed; trossamfundets medlemmer skulle kun give personlige afgifter til deres eget samfund; til gengæld skulle overrabbineren anerkendes af kongen og de øvrige præster stadfæstes efter indstilling af trossamfundets Repræsentantskab og Kultusministeriet. Desuden gjaldt særlige bestemmelser for synagogers opførelse, menighedens styre, vielser, begravelser, registrering i ministerialprotokoller o.a. (Matzen & Timm 1891, 901-910.923-936; jf. Melchior 1970). Som bekendt blev med Grundloven også den fulde religionsfrihed indført. Det betød bl.a., at jøder nu uden videre kunne udmelde sig af Det mosaiske Troessamfund, som således kom til at dele kår med andre anerkendte trossamfund i Danmark. Jøderne blev nu fuldt ligestillet med alle andre borgere i Danmark, og dermed var der taget endnu et vigtigt skridt på vejen til et af integrationens hovedmål, at jøder blev betragtet som almindelige danske borgere blot med en anden religion.

Imidlertid voksede menigheden i København, og i 1853 grundlagdes ”den jødiske Religionsskole” for de børn, der ønskede at uddybe deres kundskaber på religionens område og for de børn, der besøgte kommune- eller statsskoler og her ikke fik religionsundervisning (Goldstein 1980). 21. april 1933 fejrede det mosaiske Trossamfund i København 100 årsdagen for synagogens indvielse, som blev overværet af Christian X (1870-1947, konge fra 1912; Friediger 1934, 360). Adskillige jøder har gennem årene haft fremtrædende stillinger inden for videnskab, kultur, erhvervsliv og politik.

Oversigt over jøders udbredelse i Danmark gennem årene

I slutningen af det 17. århundrede var der også jøder i enkelte provinsbyer, fx i Nakskov, Ribe, Fredericia, Randers og Ålborg. Bedst havde jøderne det i Fredericia, den by hvor der først var fri religionsudøvelse her i landet (Friediger 1934, 334-337; Borchsenius 1969, 211-229; Kaiser-Hansen 2022, 32-43).

Også andre steder end i København voksede jødiske menigheder frem, når antallet af jøder et lokalt sted nåede en vis størrelse. I Ålborg indviede menigheden sin synagoge i 1854. Menigheden i Randers fik sin egen synagoge i 1858. De jødiske kirkegårde i Slagelse, Nakskov, Odense, Fåborg, Ålborg, Horsens, Assens, Randers, Århus og Fredericia vidner om et stærkt jødisk menighedsliv i provinsen. Men hen imod slutningen af det 19. århundrede opløstes disse menigheder, da den opvoksede generation søgte til hovedstaden bl.a. for at få en højere uddannelse (Kaiser-Hansen 2022, 57-83). En anden årsag til tilbagegangen var, at flere jøder giftede sig med kristne og da ofte konverterede (Kaiser-Hansen 2022, 235-243).

I 1787 havde København ca. 90.000 indbyggere, og af disse var ca. 1200 jøder (Linvald 1964, 14-15). I 1813 var der ca. 2400 jøder i København (Margolinsky 1964, 199-200). I 1834 viste folketællingen, at Københavns jødiske befolkning kun var steget ubetydeligt siden 1813. Der fandtes nu 2465 jøder i byen fordelt over 395 familier. De havde meget forskellig beskæftigelse som amanuensis, læge, øltapper m.m., og 26 var studerende.

Folketællingslisterne i 1834 viste, at der i provinsen var 334 jødiske husstande bestående af 1607 personer, i 47 købstæder og landdistrikter. En stor del af provinsjødernes håndværkere, fx var 31 slagtere, 11 saddelmagere og 5 urmagere. Der boede også i de danske købstæder 6 jødiske læger, 2 apotekere, 1 prokurator og 9 skolelærere.

De største menigheder var dengang i Randers, Fredericia og Ålborg, som talte henholdsvis 194, 125 og 113 medlemmer; 8 byer havde mellem 50 og 100 jødiske indbyggere: Helsingør, Slagelse, Odense, Assens, Middelfart, Århus, Fåborg og Horsens; 6 byer havde mellem 25 og 50 jødiske indbyggere: Hillerød, Kalundborg, Næstved, Svendborg, Viborg og Nakskov. Fordelt over de mindre købstæder og ude på landet boede der 259 jøder.

Det jødiske folketal i de ovennævnte 17 byer, som i 1834 havde været 1141, var i 1890 reduceret til 360, og heraf tegnede Randers sig alene for de 146, mens de andre 16 byer havde haft en tilbagegang fra 947 til 214. I 1901 var der 245 jøder i provinsen. Tilbagegangen fortsatte gradvist, efter at et organiseret menighedsliv var ophørt at eksistere; længst holdt menigheden sig i Randers, som først officielt blev opløst i 1945. I 1962 fandtes der uden for København med omegnskommuner kun 47 personer, der betalte skat til Jødisk Trossamfund (Margolinsky 1964, 195-212; Kaiser-Hansen 2022, 32-82).

I 1885 forestillede man sig, at det dansk-jødiske samfund gik sin opløsning i møde på grund af de mange blandingsægteskaber og de få børn, der blev født i menigheden, og fordi den jødiske befolkning i provinsen var på vej til at forsvinde. Endelig måtte man konstatere, at som følge af religionsfriheden meldte mange sig ud af Det mosaiske Troessamfund. Man regnede heller ikke med nogen ny indvandring fra udlandet.

Når den jødiske menighed i København imidlertid voksede i de kommende årtier, skyldes det to indvandringsbølger. Omkring år 1900 indtraf der betydelige jødeforfølgelser i Rusland, som medførte, at 1708 russiske jøder udvandrede til København. De fik i de følgende år 735 børn, så den russiske indvandring forøgede antallet af jøder i København med 2.443 (Rubin 1964, 159-195; Thing 2008, 31-34.130-160). Denne indvandring ændrede fuldstændig de beregninger, der tidligere var gjort med hensyn til den jødiske menigheds fremtid.⁹

I 1901 var der i hele landet 3476 jøder. I 1906 boede der i København og på Frederiksberg 3276 jøder (Margolinsky 1964, 195-212).

Fra foråret 1933 efter den nazistiske magtovertagelse i Tyskland med efterfølgende iscenesatte antisemitiske tiltag regner man med, at ca. 4.500 jødiske flygtninge søgte til Danmark indtil 9. april 1940, da landet blev besat af tyskerne. Man regner med, at ca. 3.000 af disse flygtninge ret hurtigt rejste videre.¹⁰

⁹ Mere i Borchsenius 1969, 239-252 og i Melchior 1997, 123-124.

¹⁰ Mere i Melchior 1997, 123-134.

De danske jøder under Anden Verdenskrig

I de første 350 år af jødernes historie i Danmark har der været en enkelt større pogrom, ”den korporlige jødefejde” i 1813 (Blüdnikow 2019, 52-84). Både før og efter har der tidvist været mindre episoder, hvor jødisk liv og ejendom har været truet. Gennem hele perioden har der været forskellige hadkampagner i tidsskrifter og bøger mod jøderne med højdepunkter i ”den litterære jødefejde” 1819-1820 (Blüdnikow 2019, 30-50) og Dansk antijødisk Liga og det danske nazistpartis publikationsvirksomhed 1930-1943 (Arnheim 2015, 287-291). Lige fra den tid, hvor de første jøder kom til Danmark som ”beskyttelsesjøder”, har danske regenter og regeringer været aktive i beskyttelsen af de danske jøder.

Begivenhedsforløbet under den tyske besættelse af Danmark førte til det, man har kaldt jødeaktionen i oktober 1943. Det blev den mest dramatiske hændelse i det jødiske samfunds historie i Danmark. Også for den individuelle jøde, som var omfattet af den, blev det almindeligvis den mest dramatiske hændelse i den enkeltes liv. Dramaet udspillede i perioden fra den 29. august til aktionen natten mellem 1. og 2. oktober 1943. Derfor vil jeg i det følgende give en ret omfattende beskrivelse af dette dramatiske hændelsesforløb. Fremstillingen bygger på diverse leksika og håndbøger samt den tilgængelige faglitteratur (Sørensen 2001, 9-10; Lausten 2007; Arnheim 2015 og Kaiser-Hansen 2022).

Som bekendt førte regeringen under Anden Verdenskrig en samarbejdspolitik med den tyske besættelsesmagt, hvis formål var at opretholde fredelige tilstande i landet. Siden 1930 havde højesteretssagfører C.B. Henriques (1870-1957) været formand for Det mosaiske Trossamfunds repræsentantskab. Tyskeren Werner Best (1903-1989) var uddannet jurist, og politisk arbejdede han siden 1930 for det nazistiske parti. Han blev i slutningen af 1942 sendt til Danmark som rigsbefuldmægtiget. Her skulle han varetage de tyske interesser i et formelt neutralt land, der skulle indpasses i det nazistiske Neuropa. Hans taktik var straks fra begyndelsen at søge at skaffe sig tillid hos danskerne. Det gjorde han bl.a ved at tillade, at der blev holdt frie valg, og ved at fratage de danske nazister støtte. Det medførte således, at det stærkt antijødiske blad *Kamptegnet* ophørte med at udkomme. Væsentligt blev hans samarbejde med Erik Scavenius (1877-1962) som statsminister for en regering, der havde de politiske partiers støtte. Derved var det sikret, at forhandlingspolitikken kunne fortsætte. Scavenius havde truffet Best, allerede inden Best tiltrådte stillingen som rigsbefuldmægtiget, og kunne give ham følgende skudsmål: ”... et meget hurtigt og klart hoved, meget koncis, men også bestemt og måske temmelig skarp, men helt igennem en mand, man dog kan snakke med, og som man kunne forvente sig at finde forståelse hos” (Arnheim 2015, 320). Den ledende modstandsmand, professor Ole Chiewitz havde også et møde med Best og gav bagefter følgende karakteristik af Best: ”Meget farlig mand, åleglat, smilende, charmerende, men sikkert bundupålidelig... skabt til at rende om hjørnerne med godtroende danskere” (Arnheim 2015, 321).

Samarbejdspolitikken fik til følge, at den danske regering var beskytter og garant for, at jøderne i Danmark blev behandlet som alle andre borgere i landet. Formanden for Det mosaiske Trossamfunds repræsentantskab Henriques betonedes, at jøderne under Anden Verdenskrig skulle forholde sig passivt. Man lærte børnene i de jødiske skoler, at de ikke måtte virke udfordrende, der skulle holdes lav profil. Ved at forholde sig helt stille hjalp man den danske regering til at håndtere situationen.

Den 29. august 1943 ophørte samarbejdspolitikken. Den dag blev skelsættende i besættelsestidens historie. Men datoen markerer tillige den første advarsel til jøderne i Danmark om, at de nu var i

farezonen. En periode med uroligheder, strejker og forøget sabotageaktivitet var gået forud. Best blev kaldt til Berlin, hvor hans politik – at behandle danskerne med ”fløjlshandsker” – blev underkendt. Den tyske militære øverstkommanderende i Danmark, general von Hanneken, var specielt bekymret. Han var nervøs for, at det danske militær ved en eventuel allieret invasion i landet ville falde tyskerne i ryggen. Da Best kom tilbage til Danmark, foregav han at være stærkt deprimeret over, at man havde desavoueret ham. Under alle omstændigheder forelå nu ordre fra Berlin om at tage fat på problemerne i Danmark med jernhånd. Den 28. august 1943 afleverede Best et ultimatum til den danske regering bl.a. med krav om indførelse af dødsstraf for sabotagehandlinger m.m.

I den foregående tid havde danske politikere ved gentagne lejligheder været præsenteret for tyske krav og havde diskuteret, hvilken ”pris” man var villig til at betale for at bevare relativ politisk uafhængighed og bevarelse af samfundets velfærd. Tidligere havde politikerne været enige om, at fx krav om indførelse af dødsstraf – og også krav om indgreb mod jøderne i Danmark – måtte afvises, hvilke konsekvenser dette end måtte medføre. Politikerne, regeringen og kongen var derfor enige om at afvise det tyske ultimatum. Tyskerne havde også ventet afslag. Deres ultimatum var afgivet på skrømt. De havde på forhånd truffet alle forberedelser til at gå i aktion.

Den 28. august kl. 17.20 kunne Best afsende følgende telegrafiske meddelelse til Berlin: ”Krav afvist. Den kommanderende og jeg foreslår, at der i nat kl. 4... træffes følgende forholdsregler: 1. Afvæbning og internering af resten af den danske værnemagt. 2. Proklamation af militær undtagelsestilstand. 3. Sikring og anholdelse som forberedt” (Arnheim 2015, 326-327).

Hvad det kryptisk formulerede punkt 3 betød, fik bl.a. Det mosaiske Trossamfunds formand Henriques at mærke. Den 29. august kl. 2 om natten vågnede han ved, at en mand i tysk uniform tændte lyset i hans hjem. Han var ledsaget af to soldater med skarpladte revolvere. Henriques blev opfordret til at stå op. Efter hans egen beretning begyndte episoden med et ordskifte mellem den uniformerede og ham selv således: ”Det er den tyske værnemagt. De skal følge med”. ”Jeg modtager ikke ordrer fra den tyske værnemagt, men fra den danske konge”. ”Den danske konge har abdiceret” - [Det havde tyskerne forventet, men det skete ikke]. ”Har han abdiceret?” ”Ja, vi har overtaget magten her i landet”. ”Jeg står ikke op, undtagen de to soldater sætter de revolvere, de retter mod mig, ind i bæltet” (Arnheim 2015, 327).

Det gjorde de, og senere forklarede de, at de havde ordrer til at behandle ham som en gentleman.

C.B. Henriques blev først ført til Ingeniørernes Hus i Vester Farimagsgade, som tyskerne havde beslaglagt, og derefter til Alsgades Skole, hvor man i første omgang samlede nogle af dem, der var blevet anholdt i henhold til punkt 3 i det ovenfor citerede telegram.

På listen stod ca. 400 personer, som tyskerne ønskede at sikre sig, angiveligt fordi de frembød en fare. Men listen omfattede også formanden og næstformanden for trossamfundet, dets overrabbiner Max Friediger og formanden for synagogens forstandere Axel Margolinsky. Ingen af disse havde budt besættelsesmagten trods, de havde jo forholdt sig ”musestille”. Men ingen kunne i denne situation vide, hvad der var den virkelige grund til anholdelserne. Var tyskerne nervøse for, hvad disse civile anholdte kunne finde på at gøre i den givne situation? Skulle de fungere som gidsler, dvs. ville tyskerne forlange noget til gengæld for deres frigivelse?

Med den tyske overtagelse af magten var den danske regering blevet sat fra bestillingen. Hvis kongen nu havde accepteret regeringens tilbagetræden, ville døren have stået åben for en eventuel ny

regering – ganske vist uden parlamentarisk grundlag – der ville være parat til at bøje sig for alle mulige krav. Det undgik man ved, at kongen ikke accepterede afskedsbegæringen fra ministeriet.

Med den tyske magtovertagelse var regeringens beskyttelse af jøderne i Danmark bortfaldet. Snart efter kom det ene tegn efter det andet på, at tyskerne forberedte en aktion, hvis art og omfang imidlertid kun efterhånden blev klar.

Det første advarselstegn blev den episode, som fandt sted allerede den 31. august 1943 om formiddagen. Da indfandt tre civilklædte, bevæbnede personer sig på trossamfundets sekretær, overretssagfører Arthur Henriques' kontor. Under trusler krævede de trossamfundets protokoller, hvor fødsler og dødsfald blev registreret. Det tilstedeværende kontorpersonale nægtede at udlevere materialet og forlangte legitimation. En af de tre, der brød ind – hvoraf to talte både dansk og tysk og den sidste kun tysk – fremviste til sidst en tysk soldaterbog, men forinden havde de selv trængt ind i de indre kontorer, hvor bøgerne opbevaredes, selv fundet og taget dem.

Der blev taget kontakt til direktør Nils Svenningsen (1894-1985) i Udenrigsministeriet – formentlig den eneste danske myndighedsperson, der stadig havde kontakt med Best. En forespørgsel til denne om episoden og et direkte spørgsmål, om der var en aktion mod jøderne under forberedelse, blev besvaret med, at man ikke fra tysk side kendte noget til sagen, og at man ikke arbejdede med jødespørgsmålet. Med Bests egne ord: "Die Judenfrage ist bisher überhaupt nicht angeschnitten worden" (Jødespørgsmålet er hidtil slet ikke blevet berørt). Han lovede imidlertid at undersøge sagen, men man modtog aldrig et svar om resultatet (Arnheim 2015, 328).

Trossamfundets ledelse var åbenbart i vildrede, men man endte med at konkludere: "Efter det foreliggende må det antages, at det drejer sig om privatpersoner, der har udnyttet undtagelsestilstanden" (Arnheim 2015, 329).

Sådan hed det i repræsentanternes mødeprotokol. Det var en ejendommelig formulering. For det første fandt røveriet sted om dagen, uden for undtagelsestilstandens natlige udgangsforbud. For det andet var røveriets mål at bemægtige sig samfundets protokoller, der næppe ville være noget, som almindelige tyve ville være interesseret i. Formuleringen og den omstændighed, at der ikke blev indsendt politianmeldelse, tyder på, at ledelsen frem for alt ønskede at neddykke affæren, men i øvrigt var denne fremgangsmåde aftalt med Svenningsen, direktøren i Udenrigsministeriet, som fra nu af ikke alene blev benyttet som den bedst informerede om tyskernes hensigter, men tillige som repræsentantskabets rådgiver om, hvorledes man skulle forholde sig.

En opsigtsvækkende tysk aktion fandt sted den 17. september 1943. Tidligt om morgenen besatte en gruppe tyske soldater, anført af nogle civilklædte tyskere, trossamfundets administration. De eftersøgte i første omgang bibliotekaren Josef Fischer. Da denne var i synagogen til morgengudstjeneste, kørte nogle af tyskerne hertil, afbrød gudstjenesten og tog Fischer med sig. Trossamfundets hovedkasserer Axel Hertz har givet en levende beskrivelse af, hvad han oplevede, da han kom på arbejde den dag: "... den Dag var jeg blevet opholdt 20 minutter på Gaden og kom kl. 9.30 ind gennem Porten Ny Kongensgade 6, da jeg så en af Tyskernes presenningoverdækkede Biler holde i gården. Der var i hvert fald 6 soldater og tillige oppe i Huset 2 civilklædte ..." (Arnheim 2015, 329).

Tyskerne hentede Hertz ind i ejendommen, hvor han overværede deres ransagelse af kontorerne, tilsyneladende efter en medbragt liste over, hvad de skulle søge efter. Han så, at de tog forskellige registreringslister over samfundets medlemmer med sig. Et ordskifte mellem Hertz og en af de

civilklædte er værd at notere. Hertz havde den dristighed at spørge: ”Mit welche Recht sind sie hier” (Med hvilken ret er De her). Svaret lød: ”Mit dem Recht des starkeren”. (Med den stærkeres ret; Arnheim 2015, 329).

I en kort sætning havde tyskeren beskrevet den rådende retstilstand i Danmark siden magtovertagelsen den 29. august 1943. Inden dette tidspunkt havde jøderne kunnet regne med, at regeringen og retsvæsenet kunne beskytte dem. Episoden den 17. september 1943 viste klart, at beskyttelsen nu var bortfaldet.

Trossamfundet anmeldte sagen til direktør Svenningsen, der denne gang ikke henvendte sig direkte til Best, men til den i hans stab på Dagmarhus, som havde fået til opgave at undersøge røveriet på Arthur Henriques’ kontor den 31. august – og som ikke havde ladet høre fra sig. Denne gang kunne han hurtigt melde tilbage med den besked, at det drejede sig om ”en temmelig lille aktion” (Arnheim 2015, 330) med det formål at lede efter tysk fjendtligt materiale.

Samtidigt skrev overretssagfører Max Rothenborg på egen foranledning et brev til Svenningsen, hvori han detaljeret redegjorde for hændelsesforløbet, og hvori det hed: ”De vil kunne forstå, at der hersker en ganske betydelig nervøsitet inden for trossamfundet – meddelelsen om, hvad der er sket, er gået som en løbeild gennem byen – og det vil i alle tilfælde være af den største betydning, hvis man så snart som muligt kan få at vide, hvorledes det hele virkelig ligger, enten nu efterretningen bliver god eller dårlig” (Arnheim 2015, 330). Denne gang kom der ikke noget umiddelbart svar fra Svenningsen.

Repræsentantskabets holdning er senere blevet beskrevet både af C.B. Henriques og næstformanden Karl Lachmann. Den sidstnævntes redegørelse er den fyldigste, hvorfor den skal refereres først:

”Repræsentanterne for trossamfundet modtog jævnlige besættelsestiden igennem forespørgsler fra ængstelige mennesker, om de skulle flygte eller hvilke forholdsregler de skulle træffe. Svaret var, at de skulle forholde sig i ro. Der var blandt repræsentanterne forargelse over de jøder, der flygtede lige efter den 9. april. Repræsentanternes ræsonnement var: Danskerne i almindelighed troede ikke på nogen særlig fare for jøderne, deres reaktion ved en jødeflugt i større stil ville blive: Jøderne vil nok dele kår med os andre i gode tider, men ikke i de onde. Tyskerne ville bruge en sådan flugt som påskud til en aktion mod alle jøder... Ud på foråret 1943 drøftede repræsentanterne i et møde om der – under den skærpede situation – burde forberedes en flugt, hvis tyskerne ville skride til aktion. Der var enighed om, at man burde afholde sig fra det. 6-7.000 mennesker kunne ikke skjules. Enhver handling ville kræve hjælp fra ikke-jødiske landsmænd, krav, man ikke kunne stille, og ikke forvente opfyldt ... Alt hvad man ville opnå ville være dels at skabe panik, dels at give tyskerne et påskud. Spørgsmålet om at redde børnene blev besvaret på samme måde ...” (Arnheim 2015, 330-331).

Besættelsestidens historikere har accepteret Lachmanns ræsonnement, selv om det er fyldt med efterrationaliseringer. Siden 1942 vidste man, at en del norske jøder var kommet til Sverige ad yderst vanskelige flugtveje. Siden juni 1941 havde et antal danske kommunister levet under jorden, og måned efter måned kom flere modstandsfolk til at gøre det samme. Nogle alternative muligheder stod således åbne.

Henriques gav selv mange år efter følgende beskrivelse af den politik, han havde ført indtil den 29. august 1943 – og i virkeligheden helt frem til den sidste advarsel kom en måned senere:

”Jeg havde ført den politik, som de andre fulgte, at vi skulle passe på ikke at gøre noget som helst, der kunne give tyskerne noget påskud, for det ville skade regeringen og alle andre. Derfor fulgte jeg denne linje konsekvent. Når folk kom til mig og sagde: Vi er bange. Hvad skal vi gøre? De vil forfølge os! Så sagde jeg altid: Hold jer rolige.... Lev ganske som I lever nu og gør intet som helst, fordi enhver anden ting vil opfordre til modforanstaltninger, og det skader den danske regering, som har vanskeligheder nok” (Arnheim 2015, 331).

Henriques holdt sig således til den passivitet, trossamfundet i årtier havde anset som det bedste svar på jødehadet. Efter besættelsen var et nyt argument kommet til. Jødernes passivitet var en hjælp til den danske regering i dens vanskeligheder med tyskerne.

Efter den 29. august 1943 var man imidlertid i en helt anden situation, som Henriques beskrev således:

”Men så begyndte rygterne at komme. Rygterne om, at de ville forfølge jøderne og deportere dem... nogle begyndte allerede at flygte, men jeg holdt linjen. Rygterne blev imidlertid alvorligere, og så gik jeg op til direktør Svenningsen.

De kender min politik, og De ved, hvad vi gør, men kan jeg blive ved med rolig samvittighed at sige til folk, bliv hvor De er nu og rør Dem nu ikke. Enhver handling kan føre til det ene og det andet. Kan jeg forsvare det?” (Arnheim 2015, 331).

Dette besvarede Svenningsen – ifølge Henriques – på følgende måde: ”Ja, det kan De. De kan forsvare det, og det er den eneste mulige politik, og jeg kan sige Dem, at jeg står i nær kontakt med Best og de andre. Der er ikke nogen fare, så De skal følge den politik De har” (Arnheim 2015, 331).

Bag både Lachmanns og Henriques’ argumentation skimtes det ”dobbelte loyalitets” problem. Det havde plaget jødiske samfund i de demokratiske stater siden emancipationen i begyndelsen af det 19. århundrede. I den givne situation var spørgsmålet, om man, af hensyn til loyaliteten over for staten, skulle risikere deportation, og hvad der dermed måtte følge.

For senere generationer og for den ikke-jødiske omverden kan denne problemstilling forekomme absurd. For Lachmann og Henriques var den – på baggrund af de danske jøders historie – i høj grad reel.

Men der var noget rivende galt i situationen. De jødiske ledere troede, at Udenrigsministeriet sad inde med de ønskede oplysninger. I virkeligheden havde Svenningsen kun én kilde til information og efterretning, nemlig Best, hos hvem han den 31. august 1943 havde fået at vide, at der overhovedet ikke var taget fat på jødespørgsmålet. Det troede Svenningsen fortsat på, selv efter den åbenlyse tyske ransagning i trossamfundets administration den 17. september 1943.

Henriques på sin side havde søgt og fået bekræftelse på, at trossamfundets politik nu under den totalt ændrede situation kunne fortsætte. Hvorledes skulle den danske regering fortsat kunne beskytte jøderne, når regeringen var holdt op med at fungere?

Der var andre, der nærede frygt for jødernes skæbne. Ledende kræfter i den danske folkekirke havde tidligere givet udtryk for bekymring og modstand mod den tyske jødepolitik. Biskopper, professorer ved det teologiske fakultet og præsterne i det storkøbenhavnske område var blandt dem, der havde protesteret offentligt. Biskop Fuglsang-Damgaard, der blev anset for at være folkekirkens primas, besluttede den 24. september 1943 at begive sig ind i løvens hule for at få klar besked om tyskernes hensigt. Han gik til den rigsbefuldmægtigede dr. Werner Best for at få at vide, om en aktion mod de danske jøder var undervejs. Best benægtede det med ordene: ”Jødeforfølgelser i dette land

kan kun ske over mit lig” (Borchsenius 1968, 292). Fuglsang-Damgaard gik straks til trossamfundet for at gengive denne beroligende forklaring.

De tyske forberedelser

Angrebet på de danske jøder i oktober 1943 var kun en mindre del af den tyske plan om at udrydde jøderne i Europa i den såkaldte Endlösung – den endelige løsning af det jødiske spørgsmål. Hver gang, der var uro eller krise i forbindelse med samarbejdet mellem tyskerne og den danske regering, dukkede spørgsmålet om jøderne op. Da udenrigsminister Scavenius var i Berlin i november 1941 for at underskrive Danmarks tilslutning til antikominternpagten, mødte han bl.a. Herman Göring, der sagde, at danskerne før eller senere måtte tage stilling til jødespørgsmålet. Göring havde få måneder før sat gang i det arbejde, der førte til afholdelse af Wannsee-konferencen først i 1942. Det var på denne konference, at organisationen af Endlösung blev lagt. Her var Danmark blevet placeret på venteliste som et af de lande i Europa, hvor man ikke straks skulle gå i gang med deportationer og udryddelse.

I forbindelse med, at Hitler i sidste halvdel af september 1942 fik et af sine raserianfald, blev der sat yderligere fart på planens gennemførelse, og nu blev Danmark anbragt blandt de lande, hvor foranstaltninger hurtigt skulle bringes til udførelse.

Umiddelbart før Best overtog hvervet som rigsbefuldmægtiget, forberedte han sig grundigt ved samtaler med ledende folk i det tyske system. Det er sandsynligt, at han derved fik fastlagt sin politik i Danmark. Den skulle i princippet følge den opfattelse, han havde gjort gældende om forholdet til folkene i de tysk besatte lande og områder. Ved forhandling og mild tvang skulle man indpasse dem i det nye nazistiske Europa. Det passede godt med den samarbejdspolitik, der hidtil havde været ført i Danmark. For Tyskland havde det betydet, at man uforstyrret havde fået de for krigsindsatsen nødvendige forsyninger, og for Danmark at man fik brændselsstoffer til at holde hjulene i gang og kunne bevare en relativ velfærd. Balancen var dog truet fra to sider. Dels fra den uro, som modstandsaktiviteten forvoldte, og dels fra de vedholdende krav fra Tyskland om hurtigere dansk tilpasning til det nazistiske system, bl.a. ved gennemførelsen af den tyske jødepolitik i Danmark.

Bests virksomhed i Danmark gik fra begyndelsen ud på at opretholde den nævnte balance. På den ene side søgte han at imødekomme danske ønsker – som afholdelse af rigsdagsvalg og lukning af det stærkt antisemitiske blad *Kamptegnet* – på den anden side langsomt at indføre foranstaltninger mod jøderne. Han var i januar 1943 i Berlin for at rådføre sig. Han havde ved den lejlighed en konference med Adolf Eichmann. Man ved ikke, hvad de talte om, men da Eichmann var hovedansvarlig for gennemførelsen af Endlösung, er det ikke vanskeligt at gætte, hvad samtalen drejede sig om.

Efter hjemkomsten udarbejdede Best et memorandum med forskellige forslag om tyske tiltag i Danmark. Et af dem var, at man skulle begynde med at anholde enkelte jøder under påskud af politiske eller kriminelle forseelser. I april kom det langt farligere forslag om at forlange udlevering af statsløse tyske jøder i Danmark. Disse forslag blev ikke godkendt af det tyske udenrigsministerium, men fremsættelsen af dem viser, hvorledes Best havde tænkt sig, at man foreløbig imødekom kravet om, at jødeudryddelsen også skulle omfatte de danske jøder.

Beretningen om, hvad der skete på tysk side i dagene før den 29. august 1943, hviler i stort omfang på Bests egne udsagn efter krigen og på, hvad han fortalte, da han den 27. august kom tilbage til København efter konsultationer i førerhovedkvarteret. Ifølge Best var Hitler blevet rasende over hans

politik i Danmark og havde forlangt en hårdere kurs. Hjemkommen den 27. august gav Best udtryk for dyb depression og mente, at han var en død mand i tysk politik. Følger man dokumenterne i sagen, ser det imidlertid ud til, at Best allerede den 18. august i skøn samdrægtighed med general von Hanneken havde stillet forslag om, hvorledes en hårdere kurs i Danmark skulle praktiseres.

Det må imidlertid bemærkes, at disse forslag ikke nævner forholdsregler over for jøderne. Den ordre, som blev sendt til København fra Berlin den 27. august, kendes ikke i detaljer. Dens resultat var de aktioner, som blev foretaget den 29. august (undtagelsestilstand, den danske hær afvæbning og internering samt anholdelser). Det telegram, som Best 1. september sendte udenrigsminister von Ribbentrop, talte kun i almindelighed om iværksættelsen af en handlingsplan.

Det røveri af trossamfundets protokoller, der, som ovenfor omtalt, fandt sted den 31. august, tyder på, at den tyske indsats også ville komme til at omfatte en aktion mod jøderne i Danmark – og at denne aktion skulle være iværksat af tilfældige ”amatører”, er ret usandsynligt. Bests hånd har formentlig været bag.

Den 5. september 1943 stod det klart, at der ikke ville blive dannet nogen ny dansk regering med parlamentarisk rygdækning. Et magtvakuum var opstået. Det søgte Best at udfylde. Et vigtigt instrument blev her den aktion mod jøderne, som han tog initiativ til ved et telegram afsendt fra København den 8. september 1943.

Bests initiativ må ses som et forsøg på at styrke sin personlige position i det tyske magtsystem. Det havde han behov for, hvis man godtager Bests egen forklaring om, at hans politik i Danmark var blevet desavueret. Med sit indgående kendskab til det nazistiske system har det stået ham klart, at yderligere ”fejl” fra hans side ville betyde, at han ville blive ”en død mand i tysk politik”, som han selv udtrykte det (Arnheim 2015, 334).

Bests tidligere virksomheder havde vist hans evne til at analysere en politisk situation og hans talent for at udforme en politisk taktik. Begge kom nu til fuld udnyttelse. Med sit kendskab til Endlösung kunne han ikke være i tvivl om, at denne inden længe også ville komme til at omfatte jøderne i Danmark. Hans forslag gik ud på at gennemføre en aktion netop nu – mens landet var i undtagelsestilstand – hvor man lettere kunne styre den uro og de protester, som aktionen ville kunne fremkalde.

Best fik grønt lys til at forberede og gennemføre planen, efter at udenrigsminister von Ribbentrop og Hitler selv havde givet sin tilslutning. Ved sit initiativ havde Best placeret sig som krigsforbryder. Fra sit skrivebord havde han taget en beslutning i en proces, som han vidste havde som mål at udslutte jøders liv på den grusomste måde. Man kan ikke være i tvivl om hans viden om Endlösung. Blandt dem, han havde konferencer med, inden han tiltrådte i Danmark, var jødeudryddelsens chefarkitekt Adolf Eichmann. Nogle historikere har fremhævet, at Best ikke hadede jøderne, dvs. at der ikke var følelsesmæssig baggrund for hans initiativ omkring forfølgelsen af de danske jøder. Det er netop dette forhold, som må fremhæves: Den absolutte følelseskulde, der tillod ham via sit initiativ at ekspedere jøder til udsluttelse i en proces, han var velbekendt med.

Som den skolede og talentfulde politiker Best var, vidste han, at en beslutningstager på forhånd må overveje de skadelige bivirkninger, en beslutning kan føre med sig. Han måtte have et program og en procedure til eliminering af virkningerne. Over for danskerne måtte han fralægge sig ansvaret for, at tyskerne siden den 29. august havde styret med ”den hårde hånds politik” og nu iværksatte

”forholdsregler” mod jøderne – noget, som danske politikere og kulturelle ledere gennem mere end to år havde forklaret ville medføre, at samarbejdslinjen ville blive afbrudt.

Allerede da Best kom tilbage fra Berlin den 27. august 1943, begyndte han at reparere på de skadelige følger, som den nye tyske politik over for Danmark kunne få for hans arbejde her. Det hele gik ud på at forklare, at det ikke var hans skyld, at den rolige samarbejdslinje var kommet i fare. Best søgte altid at operere på det bedst mulige informationsgrundlag. Han vidste, at G.F. Duckwitz, der fungerede i en underordnet stilling ved det tyske gesandtskab, var forbeholden over for nazistisk politik og havde omgang med danske socialdemokrater. Best, som kun sjældent tidligere havde haft anledning til at udbede sig Duckwitz’ tjenester, tilkaldte ham tre dage efter, at han havde afsendt forslaget om iværksættelse af jødeforfølgelsen, og fortalte ham om det afsendte telegram. Det var ikke et tilfældigt møde. Best ville benytte Duckwitz som instrument for sine bestræbelser for at genoprette danskernes tillid til sig selv som garant for det fortsatte samarbejde.

Det dobbeltspil, Best således nu var begyndt på, havde to formål. Hans forslag om iværksættelse af jødeaktionen skulle sikre hans position i det nazistiske hierarki og dermed sikre hans karriere. Når han lækkede oplysninger til Duckwitz, var det for at åbne mulighed for en fortsættelse af samarbejdspolitikken. Det ville gøre det lettere for ham at styre Danmark, at man anså ham for at være en moderat politiker, der var imod nazistisk voldsanvendelse.

Spillet gik nu videre. I første omgang rejste Duckwitz – med Bests tilladelse – til Berlin for at forsøge at standse Bests ulykkessvangre telegram, før det nåede den nazistiske topledelse. Som man kunne forvente, var det vanskeligt for Duckwitz, der var relativt ukendt i Udenrigsministeriet, at trænge igennem. Han blev spist af med en oplysning om, at telegrammet allerede var ekspederet til tops i systemet (hvad det i virkeligheden ikke var!). Den 17. september 1943 kom Hitlers svar i form af en godkendelse af planen om en aktion mod jøderne i Danmark. Best genoptog de fortrolige samtaler med Duckwitz og fortalte ham om detaljer i planen som det nøjagtige tidspunkt for iværksættelsen af razziaen og enkelthederne om den efterfølgende deportation.

Herefter opsøgte Duckwitz nogle af de danske socialdemokrater, han stod i forbindelse med, for at orientere dem om, hvad der var forestående.

Dette hændelsesforløb førte efter krigen tyskere til at udnævne Best til ”de danske jøders redningsmand” og dermed til at have været en politiker med et humanitært image. I sin grundige Best-biografi har den tyske historiker Ulrich Herbert ikke lagt skjul på Bests brutalitet i hans tidligere virksomhed, men forklarer hans forsøg på at køre jødeforfølgelsen i Danmark af sporet på en ejendommelig måde. Herbert forklarer, at Best fra sin tidligste ungdom var tilhænger af ideologien om det tyske folks racemæssige renhed, der ikke tålte smitte eller inficering (det er vanskeligt at se forskellen på den ideologi og den autoriserede nazistiske). Det skulle have medført, at det for Best var det vigtigste at få fjernet jøderne – om det skete ved udryddelse eller ved uddrivelse, var ham ligegyldigt. Ifølge Herberts hypotese var det i den givne situation i september 1943 mest opportunt for Best, hvis det kom til at se ud, som om han gav jøderne i Danmark en mulighed for at undslippe.

Det er muligt – måske endda sandsynligt – at Best ikke hadede jøder, men det nazistiske system var grundlaget for hans position og karriere og for den magt, han stræbte efter. Jødeaktionen i Danmark, som han tog initiativet til at gennemføre, var et af de midler, han brugte til at fastholde og styrke sin position, karriere og magt. At han røbede planen, var et forsøg på at skabe fortsat tillid hos

de danske myndigheder, der skulle videreføre samarbejdspolitikken – og måske også et alibi, som kunne bruges, hvis tyskerne tabte krigen.

Tilbage står at placere Duckwitz i hele sammenhængen. Både i Danmark og i den jødiske verden udenfor er han blevet opfattet som de danske jøders redningsmand. Der er nok ingen tvivl om hans liberalitet og modvilje mod nazisternes metoder.

Efter krigen forsvarede Duckwitz Bests handlinger. Spørgsmålet melder sig, om han da ikke var klar over, at Best brugte ham som instrument i sin politik. Hans Kirchhoffs grundige Duckwitz-biografi viser, spørgsmålet er irrelevant. Duckwitz betragtede Danmark som sit andet fædreland. Han var overbevist om, at en fortsættelse af samarbejdet mellem tyskerne og de danske myndigheder ville spare Danmark for at blive offer for de værste følger af besættelse og krig.

Gennem Duckwitz kunne Best skaffe kontakt med socialdemokraterne og få dem til at handle. Før den tid var Duckwitz i en inferior stilling i gesandtskabet. Efter at Duckwitz havde videregivet advarsler med det resultat, som Best havde tilsigtet, steg hans betydning, og senere hen, når der opstod kriser for besættelsesmagten, blev han flere gange benyttet som mellemmand. For hver episode ser han ud til at være vokset med opgaven. Når det nye Tyskland efter krigen gav Duckwitz høje poster, skyldtes det, at Konrad Adenauers regering lagde stor vægt på at vise verden, at der havde været ”anstændige” tyskere, der ikke var nazistiske medløbere, og som aktivt søgte at modvirke tyranniet.

Det gik, som Best forventede det. Duckwitz opsøgte sine socialdemokratiske venner for at viderebringe nøjagtige oplysninger om tidspunktet for razziaen og de tilfangetagnes deportation. Det var den 28. september 1943 – tre døgn før angrebet på de danske jøder skulle finde sted. Det videre initiativ blev ledet af Hans Hedtoft (1903-1955), der beherskede alle områder af en politikers virkefelt – fra agitation og kommunikation over forhandling til den politiske beslutningsproces. Hedtoft var partiformand og minister, da tyskerne besatte Danmark. Han blev hurtigt en torn i øjet på tyskerne. Allerede i 1941 krævede den tyske gesandt von Renthe-Fink ham fjernet fra ministerposten samt fra andre vigtige hverv, han bestred i partiet. Det skete, men det forhindrede ham ikke i at kritisere tyskerne ved møder med Socialdemokratiets tillidsfolk.

Tilbage i 30'erne havde Hedtoft vist dyb forståelse for det jødiske folks problemer. I 1937 var han formidler mellem den dansk zionistleder B. Slor og Thorvald Stauning (1873-1942), da Slor havde bedt statsministeren om en udtalelse vedrørende zionismen – måske var det endda Hedtoft, der formulerede den varmhjertede udtalelse, som Stauning underskrev.

Det var allerede mørkt, da Hedtoft og hans ledsagere sent om aftenen tog til C.B. Henriques' hjem i Skodsborg. Det natlige udgangsforbud, som tyskerne havde deklareret den 29. august, var stadig i kraft. Hedtoft og hans ledsagere kom i en af sikkerhedspolitiets biler. Hjemme hos Henriques fortalte Hedtoft om den forestående razzia. ”De lyver”, udbrød Henriques (Arnheim 2015, 338). Den skarpe reaktion må ses på baggrund af de informationer, Henriques de foregående dage havde modtaget. Direktør Svenningsen, biskop Fuglsang-Damgaard og den svenske gesandt i København, von Dardel, havde alle forhørt sig hos Best om rygterne vedrørende en tysk aktion mod jøderne, og Best havde svaret, at det vidste han ikke noget om, og dette beroligende budskab var bragt videre til trossamfundet.

Det lykkedes for Hedtoft at overbevise Henriques om, at hans oplysninger var til at stole på. Hedtoft appellerede indtrængende til Henriques med disse ord: ”De må øjeblikkelig gøre alt for at advare hver eneste jøde i byen” (Arnheim 2015, 340).

Siden den tyske ransagning af trossamfundets administration i Ny Kongensgade den 17. september mødtes ledelsen hver eftermiddag til uformelle møder, hvor man udvekslede information vedrørende de utallige rygter, som verserede om jødeaktionen, dens art og omfang. Morgenen efter Hedtoft besøg indkaldtes til hastemøde. Her besluttedes det, at en delegation bestående af formanden Henriques, næstformanden Lachmann og dr. Adolf Meyer skulle opsøge Svenningsen i Udenrigsministeriet.

Efter at regeringen den 29. august havde deponeret sin opsigelse hos kongen, var Danmark uden et styre. Det kunne være holdbart nogle få dage eller uger, men efterhånden som det blev klart, at der ikke ville komme nogen ny regering, påtog cheferne for ministerier og styrelser sig at fortsætte med at administrere. De dannede et uformelt råd – departementschefstyret – med Udenrigsministeriets direktør, Nils Svenningsen, som en slags formand. Et administrativt tomrum kunne indebære den fare, at tyskerne følte sig fristet til at overtage administrationen, og det havde man således foreløbigt undgået.

Jørgen Hæstrup var den første historiker, der indgående beskrev departementschefstyret. Her behandlede han Svenningsen med fløjlshandsker. En kritisk vurdering af Svenningsens optræden før og under jødeaktionen kan ikke overse hans manglende evne til at forstå og forudse tyske handlinger. Da ledelsen for det jødiske samfund opsøgte ham for at få råd efter den tyske ransagning af samfundets kontorer, undlod han at forklare dem, at det ikke ville være muligt at beskytte jøderne mod ensidige tyske aktioner. Det var ellers tydeligt nok efter den 29. august, hvor tyskerne havde afvæbnet og interneret dansk militær, taget danske borgere som ”gidsler” og overtaget de danske kommunister fra de danske fængselsmyndigheder. Det kan fx anføres, at departementscheferne undlod at udarbejde beredskabsplaner for at imødegå fremtidige udviklinger. Det var i så henseende karakteristisk, at det blev privatpersoner, som lagde planerne og forberedte hjembringelsen af de danske fanger fra tyske koncentrationslejre.

Allerede fra første færd viste det sig, at departementscheferne fortsatte den afgåede regerings forhandlingspolitik. Man overtog Scavenius’ taktik. Når tyskerne fremsatte et krav, mødte man det med et forslag, der skulle modificere tyskernes krav. Det blev klart, da delegationen fra trossamfundet mødte op hos Svenningsen om formiddagen den 29. september.

Det viste sig, at Svenningsen intet anede om de konkrete planer for den tyske aktion, som Hedtoft aftenen før havde afsløret for Henriques. Han indkaldte nu departementscheferne til hastemøde.

Referatet fra mødet giver et indtryk af panik. Efterhånden samledes diskussionen om et forslag typisk for forhandlingspolitikken. Man skulle modvirke de tyske planer ved at foreslå, at danskerne selv internerede deres danske, jødiske medborgere – og i forslagets værste form – man skulle i givet fald selv sørge for at indfange jøderne. Der er modstridende oplysninger om, hvorledes Henriques modtog forslaget. En kilde siger, at han afviste det med følgende argumentation: ”Hvad havde jøderne gjort, siden man foreslog frihedsberøvelse? De havde hverken deltaget i sabotage eller foretaget sig andet kriminelt. Svenningsen selv påstod, at trossamfundets folk havde accepteret det som en løsning, der i hvert fald var at foretrække for deportation” (Arnheim 2015, 340-341).

Nu løb tiden hurtigt, og man fik aldrig rigtig mulighed for at forhandle det med tyskerne. Efterfølgende kan man godt subjektivt set komme til at gyse ved følgerne af forslaget. Det ville være et eklatant brud på dansk, demokratisk tradition at modvirke til frihedsberøvelse af danske borgere, som end ikke var beskyldt for at have begået noget kriminelt. Med jøderne samlet i en lejr ville det være let for tyskerne ved senere lejlighed at deportere alle rub og stub. For slet ikke at tale om, at

jøderne kunne benyttes som gidsler. Det havde Best praktiseret, da han opererede i Frankrig. Her havde han foreslået, at internerede jøder kunne bruges som gidsler. Når den franske modstandsbevægelse havde lavet sabotage, som kostede tysk militær livet, skulle man øve gengæld ved at deportere et antal af de internerede jøder.

Det viste sig ret hurtigt, at jøderne ikke kunne forvente beskyttelse hos Svenningsen. Henriques spurgte ham, om departementscheferne nu ville gå af som protest mod den forventede aktion. Det ville de ikke. Som ved enhver politisk beslutning, måtte man prioritere, og i dette tilfælde vejede det danske folks tarv og velfærd stærkere end hensynet til den dansk-jødiske minoritet. Måske var det en trøst for de jødiske ledere, at mens de forhandlede med departementscheferne, indløb der fra alle sider, fra erhvervsorganisationerne, faglige og kulturelle sammenslutninger, folkekirken o.a. – og ikke mindst betydningsfuldt: fra kongen – protester (Arnheim 2015, 341).

Desværre havde Henriques glemt eller fortrængt Hedtofts ord om ”at advare hver eneste jøde” (Arnheim 2015, 341). Repræsentanterne nøjedes med indbyrdes at aftale, at hver advarede sine nærmeste. Hvad der siden viste sig fatalt var, at man ikke gjorde en organiseret indsats for at evakuere de gamle i trossamfundets alderdomshjem.

Dagen efter, at Hedtoft havde bragt advarslen til Henriques, var der hektisk aktivitet i socialdemokraternes hus i Rømersgade. Ledende politikere og almindelige partiarbejdere sendte folk ud i byen for at advare jøder og finde gode værtsfolk, der ville modtage og skjule jøder.

I et telegram til Berlin afsendt den 1. oktober kunne Best meddele, at aktionen ville begynde kl. 21.00. Kl. 20.30 havde tyskerne meddelt det danske politi, at der i løbet af natten ville ske arrestationer af ”rigsfjendtlige elementer”, og anmodet politiet om at forholde sig passivt. Skibe lå parat ved Langelinie for at bringe de tilfangetagne jøder om bord. Hos DSB var bestilt et særtog med godsvogne ”uden sæder og halm” – dvs. vogne normalt bestemt til transport af kreaturer – til afgang fra Aalborg. I København stod et antal ”prærievogne”, dvs. lastbiler overdækket med presenninger, parat, og et meget stort mandskab af militær og Gestapofolk var blevet mobiliseret, for Best havde anslået, at ca. 6.000 personer skulle anholdes. Arrestationskommandoer i afdelinger bestående af 10-12 SS-Gestapofolk og et tilsvarende antal militærfolk kørte ud i natten.

Arrestationsbølgen kom ikke overalt til at foregå med den nænsomhed, som Best – efter godkendelse fra Berlin – havde beordret. Genboerne fra de omkringliggende ejendomme ved det jødiske alderdomshjem i Krystalgade kunne efterfølgende fortælle om rædselsscener, da de gamle og svagelige mennesker blev hevet op af deres senge, beordret til hurtig omklædning og under råbene ”schneller, schneller” gennet sammen i synagogen, som blev brugt til foreløbigt samlingssted for de indfangne jøder fra kvarteret (Arnheim 2015, 353).

I alt blev der denne nat fanget 202 jøder i København og på Sjælland og 82 i Jylland og Fyn. Senere fulgte knap 190, der blev fanget under mislykkede flugtforsøg (Borchsenius 1969, 295). Overførslen til deportationsskibet ved Langelinie foregik også under gruopvækkende scener. Ombordstigningen skulle foregå ad stejle lejdere langs skibssiden. De gamle og svagelige kunne ikke klare det. Derfor lagde man dem i net – normalt til brug for stykgods – og svingede dem ved hjælp af en kran om bord.

Mens tyskerne ved bestillingen af det første særtog – det, som afgik morgenen efter aktionen – havde hemmeligholdt, hvad det skulle bruges til, var man i DSB klar over, at det særtog, tyskerne havde bestilt til afgang kl. 4 morgen den 13. oktober, skulle bruges til deportation af senere indfangne jøder. Det var naturligvis i dette, som i andre tilfælde, overladt til den enkelte departementschef – i

dette tilfælde DSB's generaldirektør – om det var ”til landets bedste” at efterkomme et tysk ønske. I dette tilfælde må vi nøjes med at konstatere, at det i hvert fald ikke var til jødernes bedste. Alt i alt blev 478 jøder fra Danmark bragt til Theresienstadt (Arnheim 2015, 354). Trods glæde og stolthed over at langt de fleste jøder blev reddet, føltes det bittært, at nogle blev fanget og med skib eller tog transporteret til koncentrationslejr.

Til disse hændelser hører også beretningen om det møde, Svenningsen og Justitsministeriets chef Eivind Larsen fik i stand med Best i løbet af natten. Her gik Best omsider til bekendelse om razziaen. Ved denne lejlighed gav han yderligere nogle oplysninger, der skulle virke beroligende: ”Aktionen var kun rettet mod heljøder, og kun hvis disse ikke var gift med ”ariere”, dvs. ikke-jøder. Arbejdsdygtige blandt de deporterede ville blive sat til forskelligt arbejde. De ældre og ikke-arbejdsdygtige ville blive ført til Theresienstadt, en by, hvor jøderne havde selvstyre og levede under ordnede forhold” (Arnheim 2015, 354).

Det sidste punkt viste, at Berlin ikke holdt Best ordentligt orienteret, for i virkeligheden blev alle de fangne bragt til Theresienstadt.

I det sidste forgæves forsøg på at foregribe deportation afleverede Svenningsen og Eivind Larsen nu forslaget om internering i Danmark. Helt præcist lød det således i et brev fra Svenningsen, afleveret samme aften: ”... ville hr. Eivind Larsen og jeg være rede til at gøre alt for at skabe en orden, hvorefter de fra tysk side eftersøgte personer på dansk foranledning ved vore egne myndigheder ville blive interneret samlet her i Danmark” (Arnheim 2015, 354).

Den ordlyd, interneringsforslaget havde fået, indebar muligheden af, at danske myndigheder ville være med til at indfange jøderne. Herved ville man have ført samarbejdspolitikken et stykke ud over den grænse, som hidtil havde været gældende – men lykkeligvis blev forslaget afvist.

Flugt og redning

Selv om administrationen fortsatte samarbejdet med tyskerne efter regeringens afgang, formåede den ikke – stillet over for det brutale tyske overgreb – at hjælpe jøderne. Det var under disse omstændigheder, at det danske folk greb ind for at redde jøderne, først ved at holde jøderne skjult og derefter ved at hjælpe dem med at undslippe til Sverige.

Det danske folks hjælp var spontan, uden central ledelse og gennemført prompte, dvs. at i løbet af få uger var størsteparten af de danske jøder reddet til Sverige. At organisationen af hjælpearbejdet var kompliceret og krævede medvirken af mange mennesker, forstår man alene af den omstændighed, at det drejede sig om ca. 7.000 mennesker, der forsøgte at gemme sig i små familiegrupper spredt ud over et stort område.

Centrale danske organisationer var med til at mobilisere folk til hjælpearbejdet. Allerede før aktionen mod jøderne gik i gang, var partiarbejdere blandt socialdemokraterne i hovedstadsområdet aktive med at sprede advarslen til mange jøder, der enten ikke havde hørt rygterne om, hvad der forestod, eller havde overhørt dem. Når lægernes bistand især blev meget omfattende og effektiv, skyldtes det, at den etik, der lå til grund for deres daglige virksomhed, var at redde menneskeliv. Lægernes virksomhed var desuden gennemorganiseret både fagligt og kollegialt, og for dem alle gjaldt, at hospitalerne var fokuspunkt i deres arbejde.

Også den danske folkekirke bidrog. Søndag den 3. oktober oplæstes i danske kirker overalt i landet et budskab fra biskopperne, et såkaldt hyrdebrev. Uden omsvøb blev det her sagt, at den kristne kirke

havde pligt til at protestere mod jødeforfølgelser, fordi de stred imod kristen menneskeopfattelse og næstekærlighed og mod dansk retsbevidsthed. Måske fik det også en vis praktisk betydning for redningen af jøderne, at hyrdebrevet også nævnte, at den kristne lydighedspligt over for myndighederne kom i tvivl i en situation som den opståede. Tyskerne havde under den proklamerede undtagelsestilstand understreget, at det var forbudt at huse eftersøgte personer. Netop da var mange præster og trofaste kristne i færd med at gemme jøder for at beskytte dem mod forfølgelsen. Men først og fremmest var hyrdebrevet en skarp protest. Sådan forstod tyskerne det også. Hyrdebrevet indgik i den prædiken, som den pågældende søndag blev udsendt over Danmarks Radio, men da prædikanten nåede til oplæsningen af det, lukkede censuren for mikrofonen.

En anden sektor i den danske befolkning, som på en særlig baggrund i vidt omfang tog del i hjælpen, var lærere fra gymnasieskoler, folkeskoler o.a. Det begyndte ofte spontant ved, at de hjalp jødiske elever og deres forældre eller fik henvendelse fra tidligere elever, der ikke vidste, hvordan de skulle kunne klare den farlige situation, de var blevet bragt i.

Forskellige grupper, som allerede var aktivt involveret i modstand mod tyskerne, tog også virksomt del i redningsarbejdet. Det centrale ”Danmarks Frihedsråd” var blevet dannet nogle få uger inden jødeforfølgelsen, men havde endnu ikke fået hold på og kontakt med de enkelte modstandsgrupper. Det blev klart for to jødiske hjælpere i Sverige, Fritz Hollander og Norbert Mazur, da de i slutningen af september ville sætte den dertil indkøbte kutter Julius ind for at bringe jøder til Sverige. De henvendte sig til De frie Danskes repræsentant i Stockholm, Ebbe Munck, der til deres overraskelse ikke kunne hjælpe dem med at komme i kontakt med danske modstandskredse, som arbejdede med redning af jøder.

Redningsarbejdet skiftede hurtigt karakter. Det begyndte med at sprede advarslen og at huse jøder og finde dem, der levede skjult. Det var jøder, som i dagene omkring 1. oktober løb omkring i skove eller overnattede i trappeopgange eller tomme bygninger. Næste etape var at oprette skibsruter eller kontakt med fiskere, der var villige til at bringe de flygtende over Øresund. Så fulgte den farlige transport fra skjulested til udskibningsstedet. Alt i alt krævede det hele en omfattende organisatorisk indsats. Den ville have været vanskelig selv under normale omstændigheder, men nu skulle den foregå hemmeligt og skjult for at undgå tysk opdagelse.

I de 20 måneder fra oktober 1943 til tiden efter Danmarks befrielse i maj 1945 levede størstedelen af de danske jøder i Sverige. På det kgl. danske Flygtningekontor i Stockholm blev der i det dertil hørende kartotek registreret 7.220 personer, der var flygtet fra Danmark på grund af deres jødiske afstamning.

Det er på overbevisende måde dokumenteret, at jøder verden over, i USA, Israel og i Europa – selv bag jerntæppet – opfattede den danske indsats som et unikt lys i Holocausts mørke. Historien om jødeudryddelsen i Europa viste, at overalt i de af tyskerne besatte lande hjalp befolkningen tyskerne med at indfange jøder til deportation – kun i Danmark hjalp befolkningen jøderne med at undslippe. Sikker er det, at redningsaktionen knyttede nogle stærke bånd mellem det danske og det jødiske folk. Samtidig må det ikke glemmes, at mange danske jøder blev sendt i koncentrationslejr i Tyskland især i Theresienstadt. Et kvalificeret gæt kan være ca. 500 jøder (Arnheim 2015, 319-410).

I årene 1969-1973 flygtede næsten 3000 jøder til Danmark på grund af det kommunistiske styre, som kørte en antizionistisk kampagne. De fleste blev hurtigt integreret i Danmark. Det Jødiske

Samfund beskrev på sin hjemmeside de polske jøder som ”et uvurderligt aktiv” (*Ordet og Israel* 8/2019, 16).

De nyeste tal og oplysninger

Har telefonisk fået oplyst fra Det Jødiske Samfund, der indtil 2014 hed Det Mosaiske Troessamfund, at der i 2024 er 8.000-10.000 jøder i Danmark. Det Jødiske Samfund i Danmark har 2.000 betalende medlemmer. I de to andre anerkendte jødiske trossamfund: Machsike Hadass og Shir Hatzafon er der henholdsvis 100 og 200 medlemmer. Det betyder, at 2.300 jøder er medlem af et af de anerkendte jødiske trossamfund.

Efter interne teologiske uenigheder i Det Mosaiske Troessamfund kom det til et brud, hvor de meget ortodokse jøder forlod trossamfundet og i 1913 oprettede deres egen forening *Machsike Hadass* [De, der holder fast ved loven], *Forening til varetagelse af den ortodokse Jødedom i Danmark*. I statutterne hed det, at foreningen havde til formål, *at oprette og vedligeholde de for en jødisk Menighed nødvendige Institutioner i Overensstemmelse med den ortodokse Jødedomms Love og Forskrifter, således som de er overleveret i Tora og Talmud og udtrykte i Schulchan Aruch* (§2). Til medlem af bestyrelsen kan kun vælges mænd over 25 år, som står på Jødedommens fuldt ud ortodokse standpunkt (§14; Lausten 2007, 33-44).

Shir Hatzafon udsprang fra en lille gruppe jøder, der i 1998 begyndte at mødes privat for at fejre shabbat og jødiske helligdage sammen. Den uformelle gruppe indså snart, at der manglede undervisningstilbud for børn, der byggede på en progressiv jødisk livsanskuelse. Snart organiseres søndagsskole-, bnei mitzvah- og voksenundervisning af gruppen i private hjem.

Gruppen voksede og i 2000 organiserede kredsen sig formelt og stiftede organisationen Progressivt Jødisk Forum (PJF). PJF søgte om optagelse i World Union for Progressive Judaism (WUPJ). Under WUPJ's kongres i Barcelona i 2001 fik PJF's første formand Robin May Schott overdraget en vandre-torah fra Kehilat Gesher i Paris. Månedlige progressive shabbatgudstjenester kunne nu afholdes i København med oplæsning fra en torah-rulle.

PJF omdannedes til en menighed i 2000 og skiftede navn til Shir Hatzafon (Sang fra Norden). I 2006 opnåede Shir Hatzafon ministeriel godkendelse som trossamfund med ret til at vie og begrave. Shir Hatzafon arbejder nu på at etablere en progressiv jødisk begravelsesplads i København. Det er Shir Hatzafons målsætning, at de gennem deres virke kan sikre en stærk mangfoldig og rig jødisk kultur samt fortsættelsen af jødisk liv i Danmark mange generationer fremover.¹¹

¹¹ Fremstillingen bygger på oplysninger fra Shir Hatzafons hjemmeside <https://www.shirhatzafon.dk/om-os> (set d. 4. april 2025).

Konklusion

Christian IV's ønske om at fremme dansk økonomi ved samarbejde med rige jøder fik til følge, at jøder først fik indrejse og bosættelse i hertugdømmerne og derefter i selve kongeriget. Derefter påvises, hvordan man fik et stort problem, idet jøderne ønskede at få mulighed for og frihed til at praktisere deres religion, mens den danske lutherske statskirke ønskede, at den lutherske tro skulle være enerådende i kongeriget. Jøderne fik gradvis mere religionsfrihed, hvor Anordningen af 29. marts 1814 var den første milepæl, mens grundloven af 1849 var den anden og vigtigste med fuld religionsfrihed. Jøderne kom under Anden Verdenskrig i stor fare for at blive udryddet sammen med jøderne i Tyskland. Eftersom Best både ville sikre sig sin karriere i det nazistiske system ved at ville udrydde jøderne, men samtidig ville sikre sig et godt og harmonisk samarbejde med de danske myndigheder røbede han gennem en tysk mellemmand sin jødeudryddelsesplan til ledende socialdemokrater herunder Hans Hedtoft. I den vanskelige situation var det danske folk villig til gennem en helttemodig indsats at redde jøderne i sikkerhed i Sverige.

Litteraturliste

- Arnheim, Arthur. 2015. *Truet minoritet søger beskyttelse*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Blüdnikow, Bent. 2019. *Jøde-fejden*. Aarhus Universitetsforlag.
- Borchsenius, Poul. 1969. *Spredt blandt folkeslagene*. Bd. 4: Historien om de danske Jøder. København: Fremad.
- Borchsenius, Poul. 1975. *Den lange vandring*. Jødisk historie fra Jerusalems ødelæggelse til staten Israel. København: Samleren.
- Friediger, M. 1934. *Jødernes historie*. København: Haase & Søn.
- Goldstein, H. (red.). 1980. *Den jødiske skole*. København: Carolineskolens direktion.
- Hjelde, Sigurd. 1983. "Innledning" i Martin Luther *Verker I Utvalg*, bd. VI, redigeret af S. Hjelde, I. Lønning og T. Rasmussen. Oslo: Gyldendal, 339.
- Holm, B.K. 2022. "Ånd hos Luther" i *Åndsfrihed*, redigeret af O. Korsgaard og M.A. Mørch: Aarhus Universitetsforlag, 19-42.
- Israelsmissionens blad* udgivet af Israelsmissionen siden 1905; fork. *Israelsmissionen*. Fra 1963 skiftede bladet navn til *Israel og evangeliet*. Fra 1970 skiftede bladet navn til *Evangeliet og den jødiske verden*. I 1991 skiftede man både navn og format til *Israelsmissionens Avis*. I 2015 skiftede bladet navn til *Evangeliet og den jødiske verden*. *Israelsmissionens magasin*. I 2023 fik bladet navnet *Shalom*.
- Jørgensen, P.H. 1983. "Luther og jøderne" i *Evangeliet og den jødiske verden* 5, 46-50.
- Kaiser-Hansen, Vibeke. 2022. *Jødernes Danmarkshistorie – i provinsen*. København: Gad.
- Lausten, Martin Schwarz. 1992. *Kirke og synagoge*. København: Akademisk.
- Lausten, Martin Schwarz. 1994. "Luther og jøderne" i *Israelsmissionens Avis* 7, 4-5.
- Lausten, Martin Schwarz. 2000. *De fromme og jøderne*. København: Akademisk.
- Lausten, Martin Schwarz. 2012. *Jøder og kristne i Danmark*. København: Anis.
- Linvald, Steffen. 1964: "Den jødiske Frihedskamp i Danmark og Anordningen af 29. marts 1814" i *Ved 150 Aars-Dagen for Anordningen af 29. marts 1814*, redigeret af J. Margolinsky og P. Meyer. København: Det mosaiske Troessamfund.
- List, Johan. 2022. "For 400 år siden kom de første jøder til Danmark" i *Ordet og Israel* 8, 13-17.
- Luther, Martin. 1513-1515. *Davids salmer*. W.A. bd. 3, 11-652 og bd. 4, 1-462, i *Werke*. Kritische Gesamtausgabe, bd. 1-57. Weimar 1883-1939.
- Luther, Martin. 1515-1516. *Romerbrevet*. W.A. bd. 56, 3-528 og bd. 57, 5-127, i *Werke*. Kritische Gesamtausgabe, bd. 1-57. Weimar 1883-1939.

- Luther, Martin. 1965. *Vorlesung über den Römerbrief 1515-1516*. Herausgegeben von H.H. Borchardt und G. Merz. München: Chr. Kaiser, 361-365.
- Luther, Martin. 1523. *Jesus Kristus – en jøde af fødsel*. W.A. bd.11, 314-336, i *Werke*. Kritische Gesamtausgabe, bd. 1-57. Weimar 1883-1939.
- Luther, Martin. 1979. *Verker i Utvalg*, bd. I, redigeret af T. Rasmussen. Oslo: Gyldendal, 37-246.
- Luther, Martin. 1981. ”Jesus Kristus – en jøde av fødsel” i *Verker i Utvalg*, bd. IV, redigeret af T. Rasmussen. Oslo: Gyldendal, 7-33.
- Margolinsky, J. & P. Meyer (red.). 1964: *Ved 150 Aars-Dagen for Anordningen af 29. marts 1814*. København: Det mosaiske Troessamfund.
- Margolinsky, J. 1964: ”Det jødiske Folketal i Danmark efter 1814” i *Ved 150 Aars-Dagen for Anordningen af 29. marts 1814*, redigeret af J. Margolinsky og P. Meyer, København: Det mosaiske Trossamfund.
- Matzen, H. & J. Timm. 1891. *Haandbog i den danske Kirkeret*. København: Gad.
- Melchior, Bent. 1997. *Så vælg da livet*. Erindringer. København: Gyldendal.
- Melchior, Marcus. 1970. *En mindebog*. Vinderup: Thaning & Appel.
- Nielsen, M.K. 2017. ”Væk med dem – om Luthers udvikling fra jødeven til antisemit” i *Israelsmissionens magasin* 3, 9-11.
- Ordet og Israels blad* er udgivet af Ordet og Israel siden december 1950. Kaldes fra september 2018 *Magasinet Ordet og Israel*; fork. *Ordet & Israel*.
- Rasmussen, J. 2010. ”Jødefejden og de beslægtede uroligheder, 1819-20” i *Kirkehistoriske Samlinger*.
- Rubin, M. 1964: ”Den jødiske Befolkning i København 1885” i *Ved 150 Aars-Dagen for Anordningen af 29. marts 1814*, redigeret af J. Margolinsky og P. Meyer, København: Det mosaiske Trossamfund, 159-193.
- Shir Hatzafon. 2025. ”Vores historie”, <https://www.shirhatzafon.dk/om-os> (set d. 4. marts 2025).
- Spener, P.J.1964: *Pia Desideria*, hg. K. Aland Berlin=Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen, Bd. 170.
- Spener, P.J.1969: ”Pia Desideria” i *Hovedverker av den kristne litteratur*. Oslo: Lutherstiftelsen.
- Spener, P.J.1680: ”Pia Desideria”, Anhang i: *Schriften*, hg. Von E. Beyreuther, bd. I, Hildesheim: New York 1979.
- Spener, P.J.1986: *Umkehr in die Zukunft*. Reformprogram des Pietismus – Pia Desideria. Giessen/Basel.

Sørensen, Jan Dalsten. 2001. ”Redningen af de danske jøder oktober 1943” i *Ordet og Israel* oktober, 9-10.

Thing, Morten. 2008. *De russiske jøder i København 1882-1943*. København: Gyldendal.

Torm, Axel. 1990. *Israelsmission og Israels mission*. Århus: OKAY-BOG.